

Cătălin Borangic, Alexandru Berzovan

Concepte despre cetatea dacică (I) ¹

Prolog

Grecii aveau credința că întemeierea unei cetăți era un drept convenit zeilor, transferând astfel responsabilitățile, ce decurg dintr-o astfel de acțiune, unei alte sfere a existenței, mult mai puternice. Lumea antică din care făceau parte aceștia era, în mare măsură, una urbană, iar cetatea, spre deosebire de alte aglomerări umane, era locul în care zeii puteau locui împreună cu oamenii, chiar dacă primii își aveau templele lor. Se observă, așadar, o împărțire a sarcinilor legate de buna funcționare a cetății. Dacă partea religioasă revenea unei palete largi de divinități, problemele politice, mult mai concrete, reveneau oamenilor. Oricum am privi lucrurile reiese întotdeauna clar că ansamblul socio-politic care avea în centru cetatea era structural racordat de cele mai multe ori la tradițiile religioase ale propriei culturi. Cetatea, cu templele ei, era locul unde, prin sacrificiile efectuate, era trasat și precizat locul fiecărui membru nu doar în *polis*, ci și în univers. Cetatea, însă, era mai mult decât atât. Simetria și omogenitatea ansamblurilor sale o transforma într-o singură casă² uriașă, în care oameni și zei trăiau, mai mult decât oriunde altundeva, aproape, într-un confortabil melanj de speranță și pragmatism.

Antichitatea greco-romană, preluând desigur o imensă moștenire culturală din întregul bazin mediteranean, a interacționat masiv cu lumea barbară din jur, atât la nivel material, cât mai ales din punct de vedere spiritual. În această lume barbară, neamurile tracice reprezentau o forță respectabilă, capabilă să pătrundă în imaginarul grecesc atât de puternic încât, preluând pe Dio Cassius, peste secole Iordanes să admită, aparent confundând convenabil pe geți cu goții, că aceștia au fost totdeauna superiori aproape tuturor barbarilor și aproape egali cu grecii³.

În această similaritate trebuie pusă și relația dintre cetate și zei, dintre pragmatism și credințe, prezente însă într-o formă extrem de originală la ramura războinică din nord, a tracilor geto-dacii. În civilizația creată de către aceștia, melanjul dintre sacru și concret, construit sub sceptrul zeilor, a fost definitiv pentru fenomenul militar dacic. O istorie a elitelor războinice din nordul Dunării, la nivelul secolelor II a.Chr.- II p.Chr., nu poate fi completă fără evidențierea legăturilor sociale, politice, militare și religioase dintre autoritate și locul cel mai vizibil al exercitării acesteia, cetatea.

1. Prezentul studiu este parte a unei investigații mai ample; în partea a doua vor fi abordate și celelalte regiuni istorice, planimetria fortificațiilor, repertoriile, inventarele asociate, precum și concluziile finale. Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA - Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013

2. Aelius Aristide, Ποδῆακός, ed. Dindorff, Leipzig, 1829, p. 799.

3. Iordanes, *Getica*, 40.

Agora, spațiul comun, definitiv pentru lumea greacă, nu își va mai găsi funcționalitatea tipică în lumea războinică de la nord de Dunăre. Cetățile acestora nu vor fi locurile unde se dezbate problemele – așa cum fuseseră probabil în vremea lui Dromihete – ci doar locul de unde se comunică mulțimii, prin diverse metode și limbaje, deciziile basileilor. Acum, aici, cetatea nu mai este – dacă a fost vreodată – un spațiu de comuniune generală, un loc public, al tuturor. Acum cetatea este centru, reper, sprijin chiar dacă singurul atribut al ei este faptul că, pe coastele unui deal, dincolo de palisada prăpădită, se află coșmelia la fel de jalnică a vreunui mic senior războinic local. Aristocratul luase asupra sa întreaga semiotică a cetății. Acest lucru, cum se va vedea, a fost posibil numai într-o cultură în care forța și agresivitatea reprezentau valori general acceptate. Acești războinici-aristocrați vor elabora și întreține un complex cod comportamental prin care și-au legitimat privilegiile și autoritatea. În acest cod cetatea, în care putem vedea un teoretic castel, va avea un rol esențial.

Obiective și metodologie

Obiectivul principal al acestui studiu nu îl reprezintă tipologizarea și clasificarea construcțiilor cu caracter militar din segmentul cronologic propus, acest demers fiind deja realizat în diverse sectoare geografice și stadii de cercetare. Fără a diminua importanța acestui tip de investigație, ceea ce pare a lipsi subiectului este articularea sistemelor defensive relevate, la ansamblul civilizației dacice, îndeosebi prin prisma etologică. O cetate este, înainte de toate, un spațiu privat, în care constructorul – înțelegând prin acest termen stăpânul construcției de fapt – își găsește confortul psihic, dat de sentimentul de siguranță. Comportamentul individului și, prin extensie al comunității, este modificat în funcție de existența, tipul sau localizarea cetății, de organizarea ei internă și nu în ultimul rând de relația ei cu sacrul.

O altă direcție de reflecție necesară este perspectiva comunității asupra cetății, cu atât mai mult cu cât ea nu pare a fi fost beneficiara avantajelor date de sistemul defensiv. Contribuția straturilor inferioare ale comunității la edificarea fortărețelor a fost nu doar majoritară, ci și determinantă. Astfel, devine necesar un calcul, fie el și orientativ, asupra volumului de muncă depus, cu toate activitățile conexe implicate.

Nu în ultimul rând, este utilă analiza cetății din punctul de vedere al omului de arme, beneficiarul direct al obiectivului și al avantajelor oferite de acesta. Eficiența unei cetăți era dată de caracteristicile ei sau de integrarea ei într-un sistem mai larg? Care au fost coordonatele tehnice și strategice ale acestor fortărețe? Ce fel de economie putea susține un efort de asemenea tip? Cum modifica existența unei fortărețe peisajul și mentalitatea comunității?

Metodele utilizate pentru a încerca măcar răspunsuri la aceste situații pleacă de la cele clasice, respectiv studierea bibliografiei, identificarea punctelor de interes și realizarea unor hărți care să conțină toate obiectivele. Acestor metode li se adaugă aplicarea unor principii și studii derivate din arheologia experimentală și din tehnologia lucrărilor genistice și de construcții.

Fără a insista unilateral pe latura fizică a cercetării, metodologiei aplicate i se vor

adăuga direcții de investigare din sfera psihologiei militare și a etologiei.

Segmentul cronologic

Perioada studiată începe cu peste 100 de ani înainte de coagularea politică a diverselor facțiuni și triburi sub Burebista, iar limita superioară este începutul secolului II p.Chr., odată cu încetarea existenței Regatului dac și instalarea în întreaga regiune a puterii romane. Intervalul este deosebit de efervescent politic și militar, legând pe acești vectori, Peninsula Balcanică de spațiul intra-carpatic.

Edificată în spațiul cuprins între vestul celtic, estul iranian și sudul elenistic și, ulterior, roman, civilizația geto-dacilor adaugă acestor influențe propriile forme, sintetizând una din cele mai remarcabile structuri socio-culturale din Europa barbară.

Din punct de vedere etno-cultural și demografic, arealul și segmentul cronologic studiat este supus unor intense modificări. La nivelul secolelor III-II a.Chr., în vest, în nord și parțial în sud se manifestă prezența celtică, iar dincolo de munți, spre nord-est bastarnii germanici apar la trecătorile Carpaților. Dinspre sud, pe parcursul secolelor II – I a.Cr., își fac apariția, treptat, grupe de războinici celto-traci, care, în final, vor schimba fundamental lumea nord-dunăreană, iar mai târziu, în primul secol al erei noastre, la sud de Dunăre își fac simțită prezența legiunile romane, iar în estul și în vestul Daciei, triburile călăreților sarmați. Cu toate aceste intruziuni, grupul dominant din punct de vedere cultural a rămas cel geto-dacic.”

Peisajul geografic

Prima secvență geografică abordată, cunoscută sub numele de Transilvania, este o regiune istorică a României dominată de un platou cu înălțimi cuprinse între 305 și 488 de metri, având maxime de altitudine cu puțin peste 1000 m în zona submontană estică. În partea de vest a Transilvaniei sunt Munții Apuseni, parte a Carpaților Occidentali, delimitați la nord de Râul Barcău, la sud de râul Mureș, la vest de Dealurile și Câmpia de Vest, iar la est de Depresiunea Colinară a Transilvaniei. Arealul este dominat din punct de vedere hidrografic de bazinul Mureșului, care colectează majoritatea cursurilor de apă, căruia i se mai adaugă râurile Someș, afluenți ai Tisei și râul Olt.

Podișul transilvan este o zonă colinară, străbătută de numeroase cursuri mici și mijlocii de apă, propice agriculturii, pomiculturii, viticulturii și creșterii animalelor. Subsolul conține zăcăminte bogate de metale și sare. Depresiunile marginale fac trecerea spre munți, în mod treptat, oferind, de asemenea, condiții optime de locuire. Munții Carpați au impus o separare a stepei pontice de silvostepa panonică, dar mai ales o etajare a vegetației, intercalând cele două unități cu păduri întinse de foioase și rășinoase. Trecătorile și pasurile asigurau, din cele mai vechi timpuri, legături între zonele intra și extra-carpatică, iar depresiunile asigură și acum un confort climatic acceptabil. În linii generale, valorile climatice au rămas stabile până astăzi, cu excepția unei scurte perioade cuprinsă – așa-numita „regresiune dacică”, între 900 și 700 a.Chr. (choronozona *Subatlantic*) – caracterizată prin temperaturi mai scăzute și umiditate mai mare decât în

epocile anterioare⁴. Efectele acestui puseu climatic au fost însă majore pentru secvența cercetată, contribuind în final la mișcări de populație și schimbări de habitat.

O ultimă observație este legată de existența și distribuția fondului forestier, puternic modificat de către activitățile antropogene. În perioada studiată, pădurile erau mult mai abundente decât astăzi, aspect subliniat și de izvoarele antice⁵. Un efect secundar al acestei situații este dispariția sau reducerea drastică a numeroase specii de animale (zimbrul, bourul, colunul, castorul, calul sălbatic, dropia) care populau nordul Dunării în Antichitate.

Din punct de vedere administrativ modern, Transilvania cuprinde județele Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Mureș, Sălaj și Sibiu.

Fig. 1 - Transilvania

Următoarea secvență cuprinde zona de vest a Munților Apuseni și Câmpia de Vest a României, mai precis provincia istorică Crișana, reprezintă un alt areal geografic analizat în cadrul demersului nostru. Din punct de vedere administrativ, ne aflăm pe teritoriul a două state, România, respectiv Ungaria; sectorul românesc se află actualmente în jurisdicția județelor Bihor și Arad. Geografic vorbind, ne aflăm la marginea mării depresiuni Pannonice, mărginită spre est de Munții Apuseni, parte a Arcului Carpatic.

4. Se constată în această perioadă așa-numita „regresiune dacică”, cu efecte și asupra taliei animalelor domestice, valorile înregistrate fiind sensibil mai mici decât în epocile anterioare, dar și în cele ulterioare. Borangic, Barbu 2013, p. 37, cu bibliografia, Suciu mss. Clima se va reîncălzi începând cu secolul I a.Chr., ceea ce poate contribui la explicarea mutării centrului de putere din sud-estul Transilvaniei în munții Orăștiei.

5. *Curio Dacia tenus venit: sed tenebras saltuum expavit.* Florus, *Bellum Thracium*, I, 39 [III, 4], 5.

Aceștia prezintă altitudini ridicate în zona înaltă, de cca. 1800 de metri în zona masivului Bihor, înălțimile maxime fiind însă cu mult mai reduse în masivele periferice precum Zarand sau Codru-Moma, unde ele depășesc arareori cota de 1000 de metri.

Resursele subsolului sunt bogate, fiind localizate preponderent în zona montană și constau în special din minereuri de fier, cupru și plumb, dar și din minereuri auro-argintifere, localizate în zona bazinului superior al Crișului Alb. Se constată în zonă o relativă absență a resurselor de sare, acestea trebuind a fi aduse din alte regiuni, mai precis dinspre spațiul transilvan. Rețeaua hidrografică este bogată, principalele râuri fiind Crișul Repede, Crișul Negru și Crișul Alb; cursul lor străbate atât defilee cât și zone de lărgire, acestea din urmă cu terase largi, favorabile habitatului uman; la debușeul acestora în zonele joase, câmpia pătrunde adânc, sub forma unor golfuri.

Aspectul actual al câmpiilor este semnificativ diferit de cel din Antichitate. Amplele lucrări de regularizare efectuate începând din vremea habsburgilor, au schimbat radical peisajul. O anumită imagine asupra peisajului antic din aceste regiuni o putem obține însă urmărind vechile brațe ale râurilor, vizibile pe imaginile satelitare și pe ortofotograme. Astfel râurile, odată ieșite din chingile munților, meandru foarte puternic în zona de câmpie formând în drumul lor către Tisa adevărate delte continentale, de mari dimensiuni. Câmpia era supusă periodic inundațiilor sezonale, zonele favorabile habitatului fiind reprezentate de grindurile fluviale, destul de numeroase și pe terasele înalte.

Căile de comunicații urmau, acolo unde era posibil, arterele marilor râuri. Mureșul a reprezentat, încă din preistorie una dintre cele mai importante astfel de artere, fapt ușurat și de posibilitatea navigării în aval, cu plute de dimensiuni variabile. Văile Crișurilor au reprezentat la rândul lor căi de comunicare, pe care se putea pătrunde înspre interiorul Munților Apuseni, spre zonele bogate în resurse naturale. Drumurile de plai, care urmau crestele culmilor montane, folosite până de curând de către păstorii transhumanți, vor fi reprezentat la rândul căi facile de acces în lipsa drumurilor și a infrastructurii.

La sud de râul Mureș, se întinde provincia istorică Banat, analizată la rândul ei în demersul nostru. Din punct de vedere administrativ, zona este împărțită între trei state moderne: România, Serbia și Ungaria, sectorul românesc fiind cuprins în județele Timiș, Caraș-Severin și parțial Mehedinți (**Fig. 2**). Ca limite, Banatul se mărginește la vest cu Tisa, la sud cu Dunărea, limita estică fiind reprezentată de înălțimile munților Țarcu-Godeanu, parte din arcul Carpaților Meridionali. Aceștia din urmă, ating altitudini foarte înalte, de peste 2200 de metri, având aspectul unor interfluvii largi, fragmentate de văi adânci. Munții Banatului, parte a Carpaților Occidentali, reprezintă un bloc montan aparent solid, cu altitudini mijlocii, fragmentați la rândul lor de numeroase văi; la sud, ei sunt mărginiți de Clisura Dunării, unde, înainte de construirea barajului de la Porțile de Fier, marele fluviu european își făcea loc cu mare greutate printre chingile stâncoase ale munților, într-un peisaj caracterizat de un relief foarte accidentat.

În vestul zonelor montane se întâlnesc dealuri, precum Dealurile Banatului sau Dealurile Lipovei, care se pierd pe nesimțite în câmpiile înalte, cu aspect tabular. Ca și în Crișana, câmpiile joase au avut până acum câteva sute de ani un aspect mlăștinos, caracterizate de intense fenomene de meandrare și băltire. În zona Serbiei de astăzi se întâlnesc și dune de nisip.

Resursele subsolului, prezente îndeosebi în zona montană, sunt la rândul lor bogate și variate. Munții Banatului sunt îndeosebi foarte bogate în minereuri de fier.

Rețeaua hidrografică este bogată și variată. Principalele râuri sunt Timișul și Bega, cu afluenții lor mai importanți, care drenează practic aproape întreaga zonă de câmpie. Spre sud, râuri mai importante sunt Carașul, Nera și Cerna.

Căile de comunicații în zonă urmează în general văile principalelor râuri. Pe Valea Begăi, în amonte, se putea traversa relativ ușor spre zona Transilvaniei, o altă cale de acces fiind reprezentată de culoarul larg al râului Bistra (afluent a Timișului), prin Porțile de Fier. Calea de acces către Dunăre se făcea prin culoarul Timiș-Cerna, în sectoarele mai dificile uzitându-se trasee alternative, sugerează traiectul drumului roman ce lega anticele Dierna și Tibiscum. Drumurile de plai trebuiau să fi fost la rândul lor folosite; un astfel

Fig. 2. Crișana, Banat, Clisura Dunării

de drum de plai, de o importanță deosebită, pornea aproximativ din zona de vărsare a Cernei în Dunăre, urmând creasta Munților Cernei și apoi a Masivului Țarcu-Godeanu, pe interfluvii largi; urmând acest drum, un călător sau o oaste, pe vreme de vară, putea să ajungă în cca. trei zile până în Țara Hațegului.

Fortificații, fortărețe și cetăți. Precizări terminologice

Enumerând componentele generale care stau la baza transformării unui grup oarecare într-o etnie⁶, sociologul englez Anthony Smith propune, printre altele, și

6. A. Smith propune folosirea termenului *etnic*, cu sensul echivalent *națiune*, pentru epocile istorice în care națiunile, în sensul lor modern, nu-și făcuseră apariția. Smith 2007, p. 16.

asocierea acelu grup cu un anumit teritoriu⁷ ca fiind o trăsătură esențială a acestei evoluții socio-culturale. Elementele care punctează această asociere sunt fie periferice (semne de hotar, limite naturale etc.), fie centrale și aici putem vorbi de sediul autorității care domină acel areal. Astfel, teritoriul este acel spațiu bine delimitat geografic de autoritatea care își exercită controlul asupra sa, iar centrul, locul de unde autoritatea supraveghează zona.

Un astfel de centru bine individualizat, înconjurat de așezări „satelit” ce marchează un *hinterland* clar definit, presupune o organizare socială clar structurată, capabilă de substanțiale eforturi arhitectonice, concretizate în fortificații și fortărețe impresionante.

Istoriografia ultime jumătăți de secol operează, adesea simultan, atunci când face referire la structuri defensive, atât cu termenul *fortificație*, cât și cu cel de *cetate*, într-o manieră predispusă la confuzii terminologice. Între cele două tipuri de structuri de apărare există, însă, suficiente diferențe teoretice și practice, în ceea ce privește dimensiunile și volumul lucrărilor executate, dispunerea în teren, materialele folosite, importanța tactică și strategică sunt suficient de diferite ca să putem vorbi de două tipuri distincte de construcții defensive.

Fortificațiile sunt ansambluri cu caracter defensiv, constituite din amenajări și construcții ridicate cu scopul protejării întregii colectivități, dar și a tuturor bunurilor acesteia. Sistemele de fortificare au evoluat de la structuri simple la unele foarte complexe – inclusiv ca dimensionare – și au ca elemente de bază șanțuri, valuri de pământ și palisade de lemn, combinând aceste amenajări cu topografia accidentată a unor puncte din teren. Astfel de lucrări defensive apar din momentul în care surplusul de hrană și/sau existența unor resurse naturale permit acumularea bogăției, devenind astfel tentante pentru alte comunități. Nu este improbabil ca ridicarea acestor construcții să fi fost de fapt parte din procesul de afirmare a unor lideri charismatici, contribuind la afișarea prestigiului personal, prefigurând astfel realități ale epocilor ulterioare.

Pentru perioadele anterioare secolului II a.Chr., acest tip de construcție defensivă este emblematic, devoalând existența unor reguli ale comunităților bine articulate și care vizau întregul grup. În această cheie, chiar tipul de fortificație în sine denotă anumite concepții socio-culturale. Impresionante prin dimensiuni și modul de ajustare a terenului la necesitățile defensive, fortificațiile anterioare Epocii Fierului au fost realizări de excepție a triburilor tracice din Transilvania preistorică.

Spre deosebire de fortificații, cetățile – deși sunt conceptual și arhitectonic tot lucrări de fortificație – operează cu un sistem net diferit de construcție, utilitate, funcționalitate și concepție strategică, ceea ce determină trăsături arhitecturale distinctive, net diferite.

Întotdeauna, cel puțin în spațiul și epoca studiate, fortărețele sunt construite pe înălțimi dominante⁸, controlând nu numai arealul din jur, ci și, mult mai important, căile de comunicație care îl intersectează. De asemenea, cetățile utilizează frecvent în

7. Smith 2007, p. 21-41.

8. Această concepție tactică s-a schimbat doar odată cu apariția și evoluția armelor de foc de calibru mare, începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea și răsturnarea echilibrului dintre rezistența zidurilor și puterea de distrugere a proiectilelor, moment din care fortărețele și fortificațiile s-au schimbat radical. Ele nu au mai fost ridicate peste cota terenului, ci au fost îngrorate sub această cotă. Momentului i se datorează și dispariția pietrei din structurile defensive și înlocuirea ei cu cărămida, precum și posibilitatea de a ridica fortificații oriunde, indiferent de natura terenului (apar fortificațiile geometrice).

structurile lor vizibile piatra, prelucrată sau nu, aspect ce denotă o evoluție a tehnicilor de construcție, ca răspuns la noile metode și tactici de asediu. Desigur, în ciuda concepției relativ unitare, referitoare la arhitectura militară, nu toate comunitățile – nu toți liderii? – beneficiau de același instrumentar (oameni, resurse, capacități, conjuncturi) necesar. Astfel, exista o paletă largă de metode constructive aplicate, de la simple șanțuri dublate de valuri de pământ și palisade de lemn, valuri de pământ și piatră, ziduri de piatră legată cu lut și ziduri seci, de piatră ecarisată⁹, elemente adesea combinate pentru o eficacitate sporită sau din considerente economice (multe astfel de fortărețe aveau direcții de atac ce beneficiau de apărare naturală – râpe adânci, pante abrupte, cursuri de apă etc., – ceea ce nu necesita imperativ continuitatea elementului defensiv principal).

Structurile defensive de orice fel aveau menirea de a-l obliga pe asediator să recurgă la staționare îndelungată, să-i uzeze forțele și moralul. În acest scop, liniile de apărare erau dublate adesea, zidurile fiind ajutate de unul sau mai multe șanțuri, de palisade, capcane și alte structuri pasagere avansate.

Dar cea mai vizibilă diferență față de fortificațiile epocilor anterioare constă, nu neapărat în tehnica de construcție sau locul amplasamentului, ci în dimensiuni și destinație. Fortărețele celei de a Doua Epoci a Fierului nu mai sunt proiectate pentru refugiul unei comunități, ci doar pentru al unui grup restrâns. Suprafețele acestor cetăți sunt foarte mici, raportate la cantitatea de muncă depusă pentru ridicarea lor, volum care atestă existența unor vectori demografici și economici considerabili. În această cheie, cetatea a reprezentat, începând din Antichitate, pe lângă funcția militară evidentă, un simbol de prestigiu al elitelor, extrem de vizibil și constant, fiind locul unde se desfășura viața seniorului și a suitei lui, detașați vizibil, prin impozanța unei astfel de construcții, de populația de rând. Fortăreața era locul de unde elita își proiecta puterea asupra zonei înconjurătoare. Calitatea aceasta o diferențiază net de funcția unei fortificații în care putea să se adăpostească întreaga populație a unei zone, cu bunuri și turme. Odată cu apariția cetăților, gestionarea democratică a structurilor defensive ale comunităților apăsese pentru totdeauna.

Aceste cetăți, pe care literatura de specialitate le identifică adesea cu termenul *dava*¹⁰, de certă origine dacică¹¹, echivalente uneori forțat cu *oppidum*-urile celtice¹², reprezentau reale centre rezidențiale, sedii ale unor lideri războinici care controlau politic,

9. Piatra ecarisată este cea tăiată sau cioplită în forme prismatice, spre deosebire de cea fasonată, care este doar ajustată relativ, pentru a putea fi așezată, minimal geometric, în operă.

10. În toponimia centrelor geto-dacice termenul *dava* (*dava*) apare ca sufix, în continuarea numelui local. Florea 2011, p. 16.

11. O analiză pertinentă a etimologiei și frecvenței termenului la Olteanu *web*, la 20.08.2014.

12. *Oppida* reprezintă aglomerări urbane în deplinul sens al cuvântului. Puține cetăți, chiar din mediul celtic, își pot justifica pretenția de caracter urban, respectiv să aibă fortificații continue, ziduri elaborate, porți monumentale, arie de locuit extinsă, număr de locuitori considerabil, o industrie manufacturieră vizibilă, străzi pavate, canalizare, sanctuare etc. Cu excepția capitalei Sarmizegetusa și a așezării de la Fețele Albe, unde se poate admite un caracter cel puțin proto-urban, nici o altă cetate nu întrunește un minim de atribute care să permită încadrarea acesteia ca centru urban. Florea 2011, p. 173-175. Desigur, definiția de „urban” este centrată pe realitățile civilizației mediteraneene și nu pe realitățile lumii „barbare”, ea fiind, în esență, diferită de la o cultură la alta. Ptolemeu numește toate așezările majore dacice „poleis”, ceea ce arată importanța lor față de simplele așezări, dar asta nu le face comparabile cu sinonimele lor grecești, chiar dacă pe plan local ele erau evident mai mult decât așezările obișnuite.

militar, economic și religios zonele adiacente, spre propriul beneficiu sau ca mandatar ai unei autorități superioare.

Excurs I. Fortificații liniare în Dacia preromană

Problema fortificațiilor liniare a fost mai puțin tratată în literatura de specialitate din România cu referire la perioada clasică a civilizației dacice, existând mai mulți factori care au concurat la această situație. În orice caz, puținătatea săpăturilor arheologice și a materialului aferent, care nu permite decât arareori formule de datare care să depășească sentințele generale de tip *post quem* sau *ante quem*, absența datărilor absolute, dar mai ales anumite tradiții istoriografice puternic înrădăcinate¹³, au făcut ca acest subiect să rămână în general apanajul arheologilor amatori¹⁴.

Trebuie spus de la bun început că definirea în sine a termenului de „fortificație liniară” ridică destul de multe dificultăți semantice pentru a fi abordată aici exhaustiv, motiv pentru deocamdată ne vom mărgini doar la câteva succinte considerații¹⁵. Astfel, prin această noțiune, la nivelul artei militare a Antichității, ne referim la un ansamblu defensiv menit să interzică o anumită cale de acces sau să delimiteze un anumit teritoriu, având un cumul de rosturi în primul rând militare. Trebuie spus că atât prin aspectul lor cât și prin funcțiile deținute aceste fortificații se deosebesc net de cetăți și forturi¹⁶, deși în aproape toate cazurile fortificațiile liniare sunt amplasate și edificate într-o incontestabilă legătură strategică cu acestea, ca parte a unor ansambluri defensive micro sau macro-regionale. Acest din urmă fapt ar permite la prima vedere o departajare ipotetică a lor în *două categorii* distincte: „barajele” militare propriu-zise de importanță locală, respectiv fortificațiile de tip „limes”¹⁷, dar după cum se va vedea mai jos, asemenea delimitări comportă o doză însemnată de subiectivism.

La nivelul Antichității, cea mai variată și mai complexă gamă de fortificații liniare a fost ridicată de către armatele Imperiului Roman și au derivat direct din tacticile concepute de către strategii militari romani. Atât elementele de tip șanț cu val (și palisadă) dispuse în diverse combinații cu menirea de a condiționa manevrele inamicu-

13. Astfel, la nivelul istoriografiei românești, o bună parte a valurilor de pământ care brăzdează teritoriul României sunt atribuite perioadei romane, chiar dacă multe dintre ele, atât prin dispunerea în teren cât și prin maniera de realizare se deosebesc în mod evident de lucrările de acest tip din restul Imperiului, sugerând datări în cu totul alte intervale (vezi spre exemplu discuțiile la Squatriti 2002, p. 19).

14. Menționăm în acest sens contribuțiile unor autori precum Hristache Tatu, Viorel Moraru, Dan Oltean, Vladimir Brilinsky; chiar dacă unele dintre constatările acestora necesită amendamente, meritul incontestabil rămâne de a fi introdus în circuitul științific noi puncte de interes din zone deocamdată insuficient investigate de către arheologi.

15. În toponomastica românească urmele acestor tipuri de fortificații, indiferent de perioada în care se presupune că ar fi fost edificate, sunt cunoscute sub numele de troiene. Denumire este comună, uzitată în toate regiunile istorice și se leagă în mod evident de figura cuceritorului Daciei, conservată peste veacuri în memoria românilor, dar și a altor popoare balcanice. Cf. Petolescu 1994, p. 723-729, Madgearu 2010, p. 109-120.

16. Socotim necesar să facem această precizare întrucât în unele lucrări de specialitate am putut constata încadrarea unor fortificații de tipul troianul de la Ponorici – Cioclovina în rândul cetăților (Gheorghiu 2005, p. 102-103) sau chiar a „așezărilor fortificate” (Glodariu 1982, p. 28) ceea ce este evident eronat.

17. Desigur, nu în sensul „roman” al termenului, ci în sensul unor demarcări de graniță.

lui în timpul unor confruntări punctuale, cât și sistemele de graniță militarizată de mare anvergură și complexitate (*limes*-ul) întinse pe sute de kilometri, atestă profunda capacitate organizațională și gândirea strategică de excepție specifice celei mai puternice forțe militare a lumii din acel moment. Este incontestabil că toate aceste inovații și-au găsit un anumit ecou și în ținuturile învecinate, deși în ultimă instanță ele nu făceau decât să continue și să perfecționeze unele tradiții foarte larg răspândite și cu origini foarte vechi¹⁸.

La nivelul Europei „barbare” a celei de-a doua epoci a fierului, fortificațiile liniare prezintă un istoric interesant, motivațiile construirii lor fiind dintre cele mai diverse. De pildă, părintele istoriei, Herodot, relatând despre un conflict dintre sciți și sclavii lor, ne spune cum aceștia din urmă, pentru a se apăra, au ridicat un șanț de apărare de mari dimensiuni întins între lacul Meiotic (Marea de Azov) și Munții Taurici din Peninsula Crimeea¹⁹. Trebuie spus că în general, în zonele de contact dintre nomazi și sedentari, astfel de lucrări sunt frecvent întâlnite²⁰, rostul lor fiind de a preîntâmpina atacurile prin surprindere și raidurile efectuate de către călăreții stepelor.

În alte cazuri însă, astfel de bariere de pământ erau ridicate pentru a marca granițele teritoriale dintre diferitele facțiuni tribale – spre exemplu, Tacitus menționează existența unui val de pământ ridicat de către tribul germanic al Angrivarilor pentru a delimita ținuturile lor de cele ale vecinilor lor cherusci²¹. Și arheologia ne oferă multe astfel de exemple de fortificații liniare, pentru areale precum Britania preromană – Beech Bottom Dyke²², Devil’s Dyke²³, Cleave Dyke²⁴, Scott’s Dyke²⁵, Grimm’s Ditch²⁶ și altele. Funcțiile acestora par să fi fost diverse – de la limite inter-tribale, la baraje militare, reprezentând însă un fenomen tardiv la nivelul evoluției concepțiilor strategice din cea de-a doua vârstă a fierului²⁷.

Regalitatea dacică, cea mai însemnată putere din Europa temperată a secolelor I a.Chr. – I p. Chr., situată la confluența dintre lumea mediteraneană, cea „barbară” central-europeană și cea a stepelor euro-asiatice, nu avea cum să facă excepție. În rândurile ce urmează, vom face o succintă prezentare a celor mai reprezentative obiective de acest tip. Din rândul *barajelor militare* propriu-zise, cele mai cunoscute sunt cele de la Porțile

18. Nu este momentul să intrăm într-un subiect care depășește cu mult cadrul teoretic al studiului nostru. Este de presupus însă că de la apariția primelor forme de organizare socio-politică și a noțiunii de teritoriu stăpânit, a existat necesitatea de a apăra și de a delimita anumite căi de acces sau anumite regiuni, în funcție de resursele și capacitățile disponibile, dar și în funcție de nevoile de moment. La nivel european, cercetările arheologice au pus în evidență numeroase structuri de tipul fortificațiilor liniare încă din Epoca Bronzului (pentru o punere în temă, a se vedea de exemplu Oswald 2011, p. 2-6 cu bibliografia aferentă).

19. Herodot, *Istorie*, IV, 3.

20. Există un număr semnificativ de astfel de fortificații, atât în Crimeea cât și în Asia; grăitor este și exemplul urmat de către regele vizigot Athanaric, care amenințat de către huni încearcă să îi oprească construind un val de pământ (Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 7).

21. Tacitus, *Annales*, II, 19.

22. Cunliffe 2010.

23. Cunliffe 2010.

24. Harding 2004, p. 38.

25. Muir 1997, p. 71.

26. Bradley 1968, 1-14.

27. Cunliffe 2010.

de Fier – (Tapae?)²⁸, Ponorici - Cioclovina²⁹ și Poiana Omului³⁰. Cea mai spectaculoasă dintre acestea, atât în ce privește întinderea, aspectul și maniera de realizare o reprezintă însă troianul de la Ponorici-Cioclovina, ridicat foarte probabil în contextul marilor războaie daco-romane.

Troianul de la Cioclovina se întinde în plan pe cca. 2 km, având menirea de a apăra cea mai importantă cale de acces spre zona Sarmizegetusei Regia dinspre valea Streiului³¹. Liniei de apărare i-au fost adăugate elemente suplimentare precum unele dedublări, o serie de reducte circulare atașate valului principal dar și mai multe separatoare – valuri perpendiculare sau oblice, menite să spargă și să fragmenteze frontul de înaintare al inamicului, toate acestea fiind dispuse în funcție de condițiile de teren. Cercetările de teren mai vechi și mai noi au sesizat de asemenea, din loc în loc, prezența unor turnuri. În spatele primei linii de apărare, pe Dealul Chiciurei, a fost realizată se pare o linie secundară de apărare, din piatră locală dislocată.

La edificarea tuturor acestor elemente s-au utilizat piatra locală, pământul și desigur lemnul și lutul la palisade. Sectoare importante ale ansamblului prezintă urmele evidente ale unei arderi tehnologice efectuate la temperaturi foarte înalte în urma căreia a rezultat un material compozit, care asigură valului o mare duritate și o coeziune³²; tehnica „valurilor arse” după toate probabilitățile de tradiție locală, se întâlnește și în cazul unor fortificații geto-dacice mult mai timpurii³³.

Lungimea totală a tuturor elementelor constitutive ale barajului de la Cioclovina este de cca. 7 km, cubajul estimat fiind de 34671m³ de stâncă și pământ dislocat. După unele presupuneri, forța de muncă necesară ridicării acestui baraj militar trebuia să fi fost de cca. 8500 de oameni, la dificultățile de ordin logistic și tehnic adăugându-se terenul montan, în acel sector destul de sărac în surse de apă³⁴. Este vădit că atât prin prisma dimensiunilor dar și a planului - deocamdată fără analogii cunoscute în alte părți ale lumii antice - troianul de la Cioclovina reprezintă una dintre cele mai spectaculoase fortificații edificate de către inginerii și strategii regalității dacice³⁵.

Dacă acest troian impresionează atât prin masivitate, cât și prin tehnica laborioasă prin care a fost realizat, cel de la „Poiana Omului”, situat la doar câțiva kilometri în spatele său este o operă cu mult mai modestă, reprezentând doar un simplu val de pământ bătucit cu maiul, având un plan cu mult mai simplu ce prezintă o singură ramificație; absența turnurilor și a altor elemente și planul relativ elementar ar putea sugera la prima vedere o execuție efectuată probabil sub impulsul unor nevoi militare de moment³⁶.

Cât privește problema fortificațiilor liniare de tip „limes” la nivelul Daciei pre-

28. Oltean 2012, p. 426-432; prezența unor structuri mai târzii, medievale sau moderne, care suprapun pe cele antice obligă la multă prudență în interpretări.

29. Tatu, Moraru, 1982-1983; Oltean 2012, p. 571-576.

30. Oltean 2012, p. 583-585.

31. În zonă, către Valea Streiului, sunt semnalate și alte fortificații liniare de mari dimensiuni.

32. Teodor *et alii* 2013b, p. 77-78.

33. Teodor *et alii* 2013b, p. 75-77.

34. Teodor *et. alii* 2013b, p. 87.

35. În mod aproape cert atât la concepția cât și la realizarea sa au participat ingineri și meșteri proveniți din lumea mediteraneeană.

36. Teodor *et. alii* 2013a, p. 4-11.

romane ea este una destul de complexă, absența săpăturilor și a datărilor certe obligând la firești precauții. În opinia noastră, din perioada dacică ar putea fi Troianul Zarandului, valul de cca. 20 de km având șanțul spre vest, care închide intrândul larg al Țării Zarandului, val de dimensiuni mai degrabă modeste, pe suprafața sa nu se cunosc încăieri urmele vreunor turnuri sau forturi. Cercetările preliminare efectuate asupra acestui monument, cu primele concluzii, au fost deja expuse detaliat într-un studiu recent³⁷.

Vizualizarea traseului Troianului Zarandului permite efectuarea unor constatări. Din punct de vedere geografic, chiar dacă valul străbate și zone colinare, el pare a marca, destul de vizibil, limita dintre zona montană propriu-zisă și zonele de câmpie. Nu credem că, așa cum s-a afirmat, că rolul său ar fi fost doar de închidere a accesului pe Valea Crișului Alb spre zonele cu resurse aurifere din inima Transilvaniei. În cazul în care s-ar fi dorit doar acest lucru, s-ar fi putut găsi poziții cu mult mai favorabile spre est, unde n-ar fi fost nevoie de edificarea unui val pe o lungime așa de mare. Este dincolo de orice discuții faptul că cei care au ridicat această construcție aveau interese mult mai largi în zonă: intenția de a apăra întreaga Țară a Zarandului, dar și zonele montane în fața unei amenințări venite de la vest. Bararea puternică a văii Beliului, prin construirea a încă patru valuri adiacente în fața celui principal, amenajare care nu se întâlnește încăieri altundeva pe parcursul întregului traseu, arată în plus o nevoie stringentă de a proteja cât mai bine accesul către plaiurile și văile Codrului Moma.

În zona Munților Codru-Moma se cunosc mai multe fortificații care ar putea fi puse în legătură cu valul. Astfel, urmărind drumurile de plai din continuarea tronsonului I al „Troianului”, se poate ajunge ușor după un drum de mai mulți kilometri la mica fortificație de tip promontoriu barat de la Botfei – „Cetățeaua Înaltă”³⁸, locuită în secolele II a.Chr. - I p.Chr. Tronsonul I, ca și o parte a tronsonului II, se află de asemenea în raza vizuală directă a altor două cetăți dacice, cele de la Clit – „Gurețul Negrilor”³⁹ și de la Groșeni – „Jidovina”⁴⁰. În acest context, pare foarte plauzibilă atribuirea acestui val regatului dac – numărul semnificativ de tezaur și de descoperiri monetare situate la est de linia atestată (și presupusă) a „Troianului”, comparativ cu cele de la vest, constituind, pe lângă observațiile de mai sus, un posibil argument în plus în favoarea atribuirii sale perioadei dacice.

După cum a remarcat și S. Dumitrașcu, ipoteza atribuirii valului perioadei lui Burebista nu rezistă criticii, acțiunile marelui rege având un caracter ofensiv, nu unul defensiv⁴¹. Cu mult mai probabilă pare edificarea valului în decursul secolului I p.Chr., poate pentru a preîntâmpina atacurile și raidurile iazigilor în contextul în care presiunea sarmatică asupra ținuturilor dacice trebuie să se fi accentuat și mai mult spre sfârșitul secolului I p.Chr. – morminte precum cel de la Vârșand, datat pe baza unor piese de aur de factură nord-pontică la „cumpăna secolelor I-II p.Chr.”⁴², indicând o direcție de pătrundere sarmatică pe cursul inferior al Crișului Alb.

37. Vezi Berzovan 2013.

38. RAJ Arad 1999, p. 46.

39. Dumitrașcu 1970, p. 142-160.

40. RAJ Arad 1999, p. 73.

41. Dumitrașcu 2007, p. 193.

42. Dumitrașcu 1993, p. 110.

În acest context ar fi putut să aibă loc ridicarea ”Troianului”, atât ca o măsură de apărare împotriva atacurilor cavalerie sarmate, cât și ca o lucrare menită să afirme prestigiul și puterea regalității dacice în zonă – e posibil ca el să fi marcat chiar granița de vest a regatului la un anumit moment.

Troianul Zarandului nu este singura fortificație liniară de tip „limes” ce ar putea fi atribuită regatului dac. Valul Stoicani – Ploscuțeni, unul din valurile ce brăzdează sudul Moldovei, având șanțul orientat spre miazăzi, realizat într-o manieră atipică valurilor romane⁴³, ar fi putut să fi la rândul său ridicat inițial⁴⁴ de către regatul dac în colaborare cu diversele facțiuni tribale est-carpătice raliat acesteia⁴⁵. Din punct de vedere geografic, prin poziționarea sa, el demarchează zona de stepă de zona de silvostepă. Pe toată lungimea sa nu se cunosc până în acest moment urmele vreunor turnuri sau forturi. Având o lungime de peste 100 de km și dimensiuni masive (după unele estimări, cca. 15 m³ / metru liniar)⁴⁶, valul reprezintă o operă de mare anvergură, care a necesitat un efort concentrat din partea unei autorități influente. Dacă el se datează într-adevăr în perioada regatului dac, ridicarea sa ar fi putut să aibă loc poate pe parcursul secolului I p.Chr., în contextul ce a urmat evacuării populației locale din zona Câmpiei Munteniei cu consecințele de rigoare și sosirea trupelor romane la gurile Dunării.

La capătul acestui excurs - cu caracter mai mult introductiv - se cuvin a fi făcute câteva observații. Astfel, la nivelul stadiului curent al cercetărilor, toate fortificațiile liniare cunoscute la nivelul Daciei pre-romane par să se dateze pe parcursul veacului I p.Chr., mai probabil în a doua jumătate. Acest fapt poate fi pus în legătură atât cu consolidarea regatului dac, în strânsă relație cu creșterea influențelor romane în concepțiile și strategiile militare și cu profilarea unor amenințări externe din ce în ce mai mari la hotare. Dacă rolul strict militar al barajelor din Munții Șureanu nu poate fi pus la îndoială, altele, precum Troianul Zarandului sau valul Stoicani – Ploscuțeni, reprezintă lucrări făcute la marginea de vest, respectiv de est a regatului, după cum am arătat, prezintă funcții nu doar militare, ci și politice, de a impresiona și de a semnala existența unei autorități capabile. Fără îndoială, nu pot fi excluse și alte posibile funcții, inclusiv de natură economică, valurile putând fi utilizate și pe post de drumuri sau infrastructură a unui sistem de colectare de taxe.

Pentru edificarea unor fortificații de acest tip era nevoie de o mână de lucru consistentă și supravegheată, de o serie de cunoștințe elementare de topografie - fie ele și empirice, dar mai ales de o capacitate de viziune strategică și tactică. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu un *know-how*⁴⁷ care depășește cu mult capacitățile unor simple formațiuni tribale. Construcțiile în sine, ce au implicat un efort constructiv important, combină în tehnicile lor de realizare atât tradiții locale, cât și tradiții de sorginte greco-romană, existând însă

43. Vezi analiza la Teodor, Croitoru 2013.

44. Pentru că valul în sine pare a cunoaște mai multe etape de utilizare.

45. Vezi discuțiile la Ioniță 1982, p. 52. Desigur că în lipsa unor săpături și datări inechivoce ne aflăm pe tărâmul ipotezelor – dar credem că mai puțin probabil să fi fost construite de către confederațiile tribale ale carpilor, lipsite de viziunea politică și de coeziunea necesară edificării unui astfel de ansamblu de asemenea dimensiuni.

46. Ioniță 1982, p. 56.

47. Sintagma este un neologism preluat ca atare din limba engleză și denumește toate cunoștințele și experiențele practice necesare pentru a realiza ceva, sumă de factori și informații cu circulație restrânsă în cadrul unui grup.

suficient loc pentru inovație și originalitate, așa cum se poate constata în cazul planului troianului de la Cioclovina.

Sarcina ridicării și apărării acestor fortificații trebuia să fi fost în grija unor nobili din anturajul regal. Un pasaj izolat din lucrarea pierdută a medicului Statilius Crito ne spune că „...și pe când unii erau puși peste cei care munceau pământul cu boii, alții dintre cei din jurul regelui - erau rânduiți să se îngrijească de fortificații”⁴⁸. Este la fel de posibil ca fortificațiile pomenite în acest pasaj nu reprezintă cetățile-reședințe nobiliare, întrucât este de presupus că fiecare nobil își „îngrijea” propria cetate fără ordinele exprese ale autorității regale; ar putea fi vorba de fortificațiile de interes statal, în rândul cărora ar fi de așteptat să intră și cele discutate în acest scurt excurs.

Dosarul istoric

Cetățile sunt unul din obiectivele istorice de interes major, dat în principal de cantitatea mare de materiale arheologice furnizate, fie ele structuri antropice sau artefacte. La această situație a contribuit și faptul că sunt relativ ușor de identificat în teren, spre deosebire de alte obiective mai discrete. Sfârșitul lor, aproape invariabil violent, a permis adesea conservarea unor cadre istorice largi, fiind astfel surse istorice relativ facile și consistente.

Problematicii cetăților dacice i-au fost dedicate o serie de lucrări, atât de popularizare, cât și monografii mai mult sau mai puțin substanțiale, îndeosebi începând cu jumătatea secolului XX, perioadă ce coincide cu intensificarea cercetărilor arheologice din Transilvania.

Unul dintre primele studii referitoare la cetățile din sud-estul Transilvaniei, din prima jumătate a secolului trecut, îl întreprinde Al. Ferenczi, care adaugă propriile cercetări unor studii și periegeze ale unor autori anteriori⁴⁹.

C. Daicoviciu realizează prima monografie a unei cetăți dacice, respectiv cea a Pietrei Roșii, redactată în 1954⁵⁰. Acestei lucrări îi urmează un scurt articol⁵¹ despre tehnica de construcție a sistemului defensiv din Munții Orăștiei, succedat de o largă prezentare a Sarmizegetusei⁵², în colecția *Monumentele patriei noastre*, apărută sub egida Editurii Meridiane, ocazie care inaugurează o serie de micro-monografii dedicate popularizării unor obiective istorice. În această colecție, care cuprinde monumente din toate epocile, au mai apărut câteva lucrări care conțin informații despre urmele dacice identificate sub cele cetățile medievale. Acestei colecții îi aparține și prezentarea mai consistentă a câtorva cetăți, făcută de un colectiv condus de M. Macrea, în anul 1966, unde sunt abordate, la nivelul aceluși an, cetățile din piatră ecarisată din sud-vestul Transilvaniei⁵³.

O apariție așteptată a fost lucrarea lui I. Glodariu despre arhitectura militară și

48. Criton, *Geticele*, 5, 2, - *Lexiconul Suidas, s.v. Boutiaias*.

49. Ferenczi 1938, *passim*.

50. Daicoviciu 1954, *passim*.

51. Daicoviciu 1961, p. 81-86. Articolul se află și în volumul *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Biblioteca Mvsei Napocensis, I, Cluj, 1969, p. 101-105.

52. Daicoviciu; Daicoviciu 1962, *passim*.

53. Macrea *et alii* 1966, *passim*.

civilă a dacilor⁵⁴, apărută în 1983, care prefigurează un segment nou de cercetare, urmat în anul următor de către arhitectul D. Antonescu, primul care începe de fapt transformarea studiului arhitecturii dacice într-un domeniu propriu-zis⁵⁵. Autorul, participant direct la copierea reliefurilor Columnei traiane, va scrie, inspirat de această experiență, un alt studiu bazat pe interpretarea basoreliefurilor (cetăți, structuri defensive de teren, temple, turnuri) prin prisma arhitecturală⁵⁶. Apărută postum, monumentală lucrare propune descifrarea tipurilor arhitectonice ale construcțiilor dacice figurate în scenele Columnei, confirmate în bună parte de descoperirile arheologice (lucrarea a fost scrisă înainte de 1980).

Revenind pe firul istoriografic, este de amintit anul 1989, când apar două monografii importante. Prima legată de cetatea de la Căpâlna (jud. Alba)⁵⁷ și a doua dedicată cetății de la Tilișca (jud. Sibiu)⁵⁸. Acestea li se adaugă în anul următor lucrarea comună, începută încă cu câțiva ani înainte, a lui H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi și I. Glodariu, în care sunt analizate prioritar cetățile din Munții Orăștiei⁵⁹.

Arhitectura militară a fost abordată și în volume de istorie generală a civilizației dacice, în capitole consistente, chiar dacă accentul a căzut în special pe salba de cetăți din munții Orăștiei⁶⁰, alături de care, în funcție de stadiul cunoașterii și tema propusă, sunt prezentate și unele cetăți din afara acestui areal. Este de amintit aici volumul consistent, dedicat războaielor dacice, semnat de arhitectul A. S. Stefan, care pe fondul abordării conflictelor daco-romane, dintr-o perspectivă foarte tehnică, dezbate în capitole generoase și probleme de topografie și arhitectură militară⁶¹.

Pentru alte zone ale epocii dacice ultimii ani au adus contribuții la tematică prin apariția unor lucrări „regionale”, așa cum este cazul pentru nord-vestul⁶², nord-estul⁶³ sau sud-estul⁶⁴ Transilvaniei.

Depășind cadrul interior, în încercarea de a conecta spațiul dacic la similaritățile celtice din vestul Europei, istoricul G. Florea sintetizează, în volumul *Dava et Oppidum*⁶⁵, o sumă de problematice ale structurilor habitabile de tip proto-urban din Dacia preromană. Acestui volum i se adaugă, în același registru al conexiunilor istorice, lucrarea lui Dan Oltean, *Regii dacilor și războaiele cu romanii*⁶⁶. Cu toate că autorul se hazardează în presupuneri largi și interpretări din sfera *-ismelor*, faptul că a parcurs la pas toți munții Orăștiei⁶⁷, i-a permis o serie de măsurători și observații din teren, rezultând o serie de date

54. Glodariu 1983, *passim*.

55. Antonescu 1994, *passim*.

56. Antonescu 2009, *passim*.

57. Glodariu; Moga 1989, *passim*. Lucrarea a beneficiat de o reeditare în 2006, care, din păcate, nu a adus date noi, cu excepția unor aspecte grafice, parțial datorate subsemnatului.

58. Lupu 1989, *passim*.

59. Daicoviciu *et alii* 1990, *passim*.

60. Daicoviciu 1972, p. 127-149; Crișan 1977, p. 380-382.

61. Stefan 2005, *passim*.

62. Pop 2006, *passim*.

63. Florea *et alii* 2000, *passim*.

64. Crișan 2000, *passim*; Costea 2006, *passim*.

65. Florea 2011, *passim*.

66. Oltean 2012, *passim*.

67. Vezi în acest sens volumul *Munții dacilor*, semnat de același autor, proiect al Centrului de Cercetări în Dacologie, apărut la Editura Dacica în 2008, unde zona de patrulare este extinsă până la valea Sebeșului.

necunoscute anterior.

Aceste lucrări ample sunt secundate de un număr apreciabil de articole, uneori punctuale, altele tratând subiectul din puncte de vedere mai generale, abordate pe parcursul studiului⁶⁸.

Dosarul istoric este completat de realitățile efective din teren, respectiv descoperirile arheologice care confirmă izvoarele scrise antice, referitoare la relația dintre daci și munții lor întăriți, sintagmă prin care, desigur, se poate înțelege că este vorba despre cetăți și fortificații.

Megále arché

Apariția unei structuri politice în spațiul intra-carpatic doar odată cu sosirea getului Burebista și a oștilor sale, este aparent un clișeu istoriografic, arareori contrazis, deși existența elementelor tracice – este prea devreme să putem vorbi despre daci – nu este pusă sub semnul întrebării. Translarea centrului de putere din sudul Carpaților în interiorul Arcului carpatic, petrecută pe fondul epuizării getice⁶⁹ a avut ca efect și o modificare a mentalității elitelor războinice. Între aceste prefaceri se poate număra și apetența pentru construcția de fortărețe. Chiar dacă geții avuseseră și aveau cetăți și fortificații, unele destul de importante (Popești, Cetățeni, Zimnicea, Albești, Piscul Crăsani, Radovanu, Brad, Răcățau⁷⁰ etc.), noile structuri socio-militare, ce se coagulau acum în Transilvania, au demarat un mult mai amplu *program* de fortificare a peisajului (**Fig. 3**). Acest costisitor proces a însemnat de fapt o renaștere a elitelor locale, acum beneficiarele unor importante infuzii demografice și culturale. Epoca *prinților de aur*, în care valoarea liderilor tribali se măsoară în mimetismul stilurilor greco-orientale, se terminase. Noile elite, ce trăiau mult mai periculos și mai dinamic⁷¹, puneau bazele unei ideologii diferite despre lumea lor, construind la propriu ceea ce grecii au numit *megále arché*⁷², iar istoriografia modernă,

68. Marinescu 1981-1982, p. 42-56.

69. Această epuizare politico-militară ar trebui nuanțată plecând de la considerentul că Burebista a fost numit get în mod invariabil de către sursele antice, ceea ce poate creiona de fapt traseul istoric al unor importante contingente getice angrenate în migrația războinicilor celto-daci spre nord (*infra*). Faptul că un get a ajuns la conducerea acestor detașamente, denotă că acesta controla capacități demografice și militare consistente. La nivelul secolelor II - I a.Chr., zona sud-carpatică era încă plină de așezări prospere care sunt la apogeu (Popești, Cetățeni, Radovanu, Cârlomanești etc), astfel că declinul getic are o nuanță mai degrabă politico-militară decât la una demografică, aceasta din urmă deteriorată vizibil abia după moartea lui Burebista, în contextul presiunii romane la Dunăre.

70. Davele de pe Siret sunt ridicate simultan cu cele din interiorul Arcului Carpatic, astfel că, chiar dacă făcuseră parte din stăpânirea lui Burebista, apartenența lor la regatul lui Decebal este discutabilă prin prisma întinderii și exercitării autorității directe a acestuia.

71. Interesantă este afirmația lui Strabon (VII, 3, 11), potrivit căruia [...] *Burebista, bărbat get, dobândind conducerea asupra neamului său, i-a îndreptat pe acești oameni istoviți de neîncetatele războaie și i-a înălțat atât de mult prin exercițiu, cumpănare, râvnă în îndeplinirea ordinelor încât, în puțini ani, a instaurat un mare imperiu și a supus geților pe cei mai mulți dintre vecini [...]*. Cf. Petre 1980, p. 47-48. Prin aceste exerciții putem înțelege și antrenamentele militare efective, dar și meditația războinică (Iulian, Împărații, 22), combinație ce a avut ca rezultat disciplina colectivă și implicit impunerea unei autorități unice.

72. Expresia *μεγάλην αρχήν* (*megále arché* = mare stăpânire) s-ar traduce riguros cu sintagma modernă supra-stat, asociere ce arată că grecii erau conștienți de mărimea și componența diversă a noii entități politice din nordul Balcanilor.

*Regatul de argint*⁷³. Un regat nu de argint la propriu, ci, dacă am putea păstra licența poetică, de munți întăriți cu ziduri⁷⁴, unde fiecare fortăreață etala puterea și statutul seniorului războinic local, iar toate cetățile constituiau o structură defensivă amplă și coerentă.

Cartografierea spațiului Transilvaniei antice a relevat aproape 100 de cetăți și

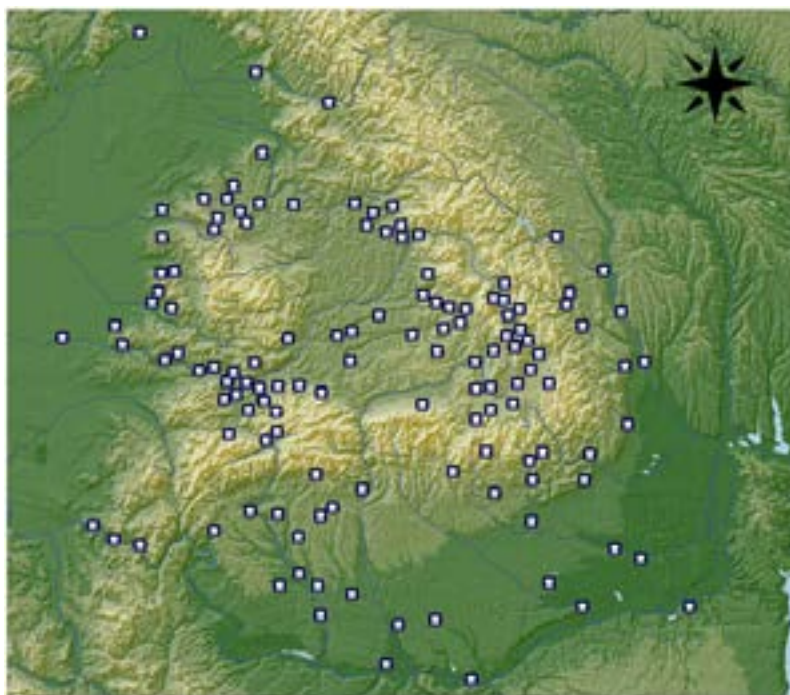

Fig. 3. Cetăți și fortărețe nord-dunărene (sec. II a. Chr.-sec. II p.Chr.)

fortărețe, de dimensiuni și importanțe diverse, de la simple posturi de pază la zidării ciclopice de piatră, ridicate începând cu prima jumătate a secolului II a. Chr. și până în perioada dintre războaiele daco-romane. Geografic, ele sunt grupate în patru zone principale. Concentrațiile de construcții defensive coincid, poate nu întâmplător, cu afirmația lui Strabon care, descriind sfârșitul domniei lui Burebista, spune că *atunci stăpânirea lor se împărțise la patru* (iar ulterior la cinci) părți⁷⁵. Este foarte posibil ca această reîmpărțire a puterii, după dispariția marelui rege, să se fi făcut pe limitele aproximative ale celor patru zone cu concentrații de sisteme defensive, existente înainte, iar o a cincea să fi cuprins unele zone sud-carpătice sau din Banatul de munte⁷⁶.

Prima, nu doar cea mai densă, dar și cronologic mai timpurie în spațiul intra-

73. Sintagma ilustrează modificările de mentalitate și ideologie afișată dintre secolele IV-III a.Chr. (epoca *prinților de aur*) și secolele I a.Chr.-I p.Chr. (*regatul de argint*), plecând de la fastul oriental al principilor traci, aflat în evident contrast cu sobrietatea regalității dacice (Sirbu, Florea 1997, p. 115-116). Diferențierea coincide, în liniile generale, cu dihotomia etnonimică *geți-daci*.

74. Dio Cassius, *Istoria romană*, LXVIII, 8-9, 9,4 (Xiph).

75. Strabon, VII, 3, 11.

76. O altă încercare de identificare și delimitare a formațiunilor politice anterioare și ulterioare domniei lui Burebista a fost propusă pe baza existenței și dispoziției tipurilor monetare autohtone. Cf. Preda 1973, p. 323.

carpatic, este zona de sud-est a Transilvaniei, ce conține 33 de cetăți și cetățui⁷⁷, aflate pe raza județelor Harghita, Covasna, Brașov și Sibiu. Acestea sunt Arpașu de Sus, Breaza, Brașov, Bunești, Biborțeni, Bixad, Băile Tușnad, Cașinu Mic, Cernat, Crizbav, Cetatea Zânelor, Comălău, Ciceu, Cozmeni, Feldioara (incert), Jigodin (I, II, III), Leliceni, Odorheiul Secuiesc, Mihăileni, Porumbenii Mari, Păuleni, Racu, Racoș, Râșnov, Sândominic, Șumuleu Mic, Tipia Ormenișului, Teliu, Tușnad, Zetea și posibil la Praid, Ciumani, Gheorgheni, Olteni, Șoimușul Mare (**Fig. 4**).

Este probabil, dat fiind densitatea locuirii dacice în acest areal, ca unele puncte fortificate să nu fi fost descoperite, iar altele să nu fi beneficiat de o cercetare mai detaliată.

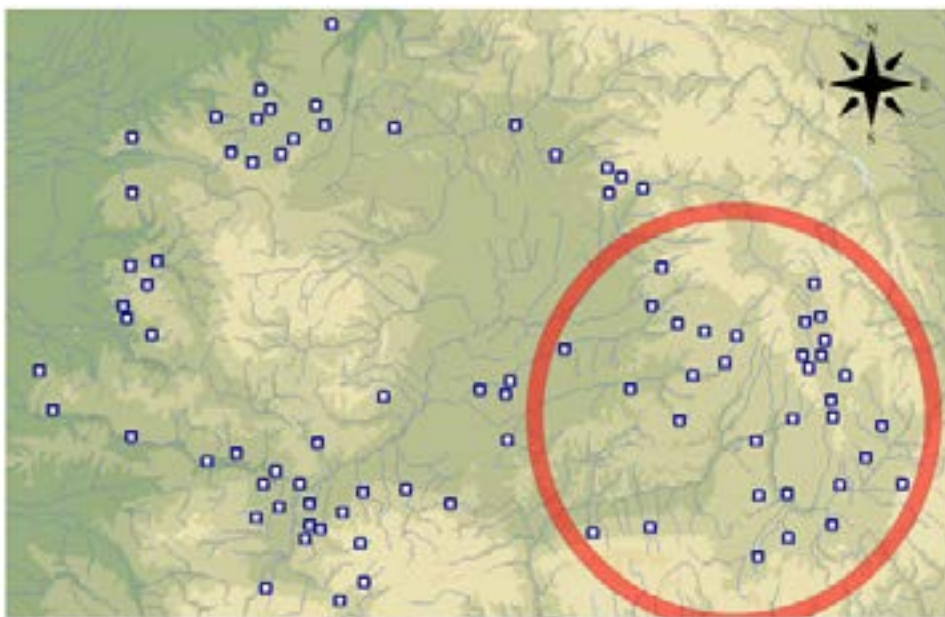

Fig. 4. Cetăți și fortărețe din sud-estul Transilvaniei

Câteva fortărețe sunt impresionante prin volumul de muncă depus pentru ridicarea lor (Cetatea Zânelor, Brașov – *Pietre lui Solomon*, resturile zidului măsoară azi 13 m!). Este de remarcat aici ansamblul de la Racoș - Tipia Ormenișului, evident sediu rezidențial, comparabil cu centrul de putere din jurul Sarmizegetusei⁷⁸, poate chiar anterior acestuia⁷⁹. Toate fortărețele sunt amplasate pe înălțimi dominante, care controlau accesul prin pasurile muntoase spre și dinspre Moldova, Muntenia și Țara Făgărașului.

În unele puncte, cetățile se suprapun peste fortificații mai vechi, hallstattiene (Cernat, cu perimetrul însă mult redus)⁸⁰, iar în altele, punctul strategic a fost utilizat și în epocile următoare (Breaza, Ciceu, Râșnov, Feldioara?). Tehnicile de construcție au fost în majoritate bazate pe combinația lemn, pământ și piatră, cu detaliul că atunci când sursa

77. Considerăm că este justificat diminutivul *cetățuie* aplicat în cazul unor fortărețe de mici dimensiuni, fortificate parțial și/sau rudimentar, în contrast cu cetățile mai mari și mai bine conturate militar, economic sau politic.

78. Vulpe 2007, p. 79.

79. Costea 2010, p. 82-83.

80. Crișan 2000, p. 30.

de piatră a fost de calitate și la îndemână, aceasta a fost parțial fasonată, prin segmentare

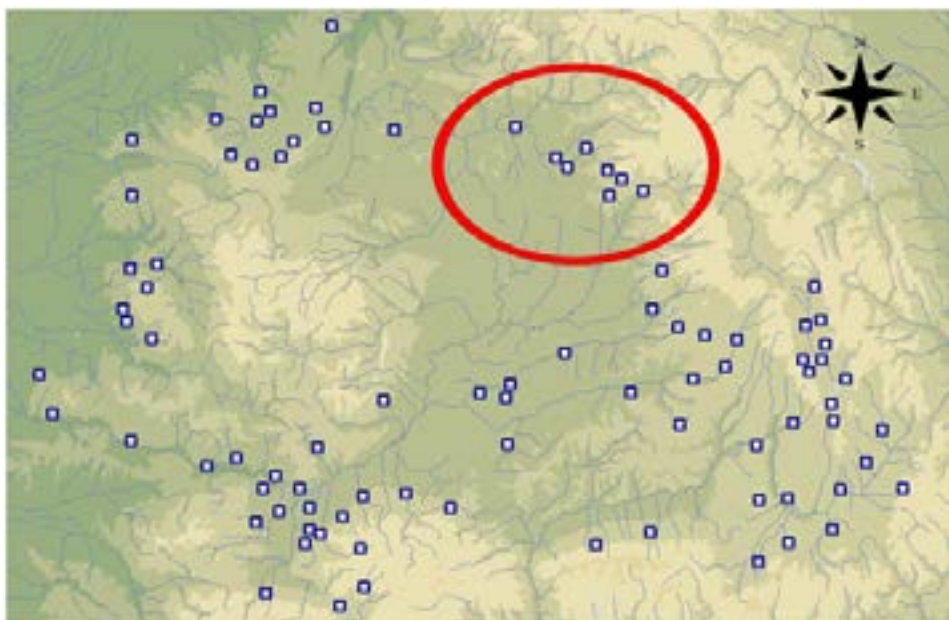

Fig. 5. Cetăți și fortărețe din nord-estul Transilvaniei

preferențială. Acestui sector îi aparțin probabil și primele utilizări ale sistemului de zidărie cu dublu parament și ranforsări cu grinzi de lemn (Racoș, Brașov, Breaza), iar cetățile de la Racoș, Cetatea Zânelor și Breaza aveau inclusiv bastioane și turnuri, cel de la Breaza având în structură blocuri de piatră ecarisată, similare celor utilizate în munții Orăștiei⁸¹.

Disponerea în teren pare să țină cont de o posibilă presiune dinspre est, căci se pot distinge trei linii de apărare, două în depresiune și una pe dealurile subcarpatice, completată de o linie de fortărețe exterioare, în Moldova⁸².

O a doua grupare este concentrată în nord-estul Transilvaniei și cuprinde opt fortărețe, respectiv cele de la Arcalia, Ardan, Beclean, Monor, Sărățel, Șieu-Măgheruș, Viile Tecii (jud. Bistrița-Năsăud). Aceștia li se pot adăuga descoperirile de la Dumitrița, Feleac, Pinticu, Ruștior (jud. Bistrița-Năsăud) și Deda (jud. Mureș), dar deocamdată, în lipsa unor cercetări detaliate, datarea, respectiv identificarea și atribuirea lor, este incertă (Fig. 5).

Mult mai modestă ca întindere, dar și ca tehnică și amplitudine constructivă (excepție Sărățel, unde a fost refolosită parțial o fortificație din prima Epocă a Fierului⁸³), zona pare să fi fost o extensie spre nord a centrului de putere din sud-estul Transilvaniei, la a cărei periferie se afla. Amplasarea fortărețelor denotă că cetățile din acest perimetru erau puncte de pază și control ale rutelor și văilor de acces, cu scopul de a supraveghea resursele de sare și de apărare a sectorului nord-nord-estic al regatului dac. Aceste resurse

81. Glodariu 1983, p. 84.

82. Crișan 2001, p. 311.

83. Florea *et alii*, 2000, p. 223.

constituiau probabil fundamentul economic al zonei, în relație cu care trebuie pus, spre exemplu, tezaurul de argint de la Coldău, din apropierea cetății de la Beclean.

Amplasarea optimă, din punct de vedere strategic, a unor astfel de puncte (Sărățel, Viile Tecii) este dovedită și de utilizarea lor de către romani, după cucerirea Daciei, care au refolosit cel puțin aceeași poziție, dacă nu și părți din structurile defensive dacice.

Zona a treia o reprezintă nordul și nord-vestul Transilvaniei, unitate teritorială dominată probabil de o altă entitate tribală, cumulând o concentrare de fortărețe ridicate în bazinul celor Crișurilor. Acestui areal îi revin 13 fortărețe cu statut cert, respectiv cele de la Giurtelecul Șimleului, Marca, Măgura Moigradului, Șușturogi, Tășad, Șimleul Silvaniei, Stârciu, Meseșeni de Sus, Zalha, Biharea, Petrani, Șoimi și Săcălășău Nou (**Fig. 6**), aflate pe raza județelor Sălaj și Bihor. În linii mari, datorită naturii terenului accidentat, nu au fost necesare construcții defensive ample sau complicate, cetățile fiind adesea apărate doar de valuri și ziduri de pământ și lemn, dublate de palisade și închid de regulă perimetre destul de mici⁸⁴, capabile de găzduirea unui număr mic de oameni. Pe lângă unele fortărețe funcționau ateliere diverse (fierărie, olărie etc.), dar principala lor funcție a fost cea militară, de străjuire a căilor de acces spre zona Apusenilor, pe văile apelor.

În contrast cu modestia relativă a fortărețelor acestei zone, regiunea este una dintre cele mai bogate în descoperiri monetare, tezaur și depozite de podoabe, ceea ce sugerează o economie destul de prosperă. Situarea acestor fortărețe pe căile de schimb dintre Transilvania, bogată în resurse de sare și Pannonia, respectiv controlul resurselor minerale din zonele de vest ale Apusenilor puteau să fi asigura venituri consistente nobililor rezidenți în aceste regiuni. Participarea masivă a aristocraților din aceste zone la campaniile lui Burebista, atât la cele împotriva celților cât și la cele sudice sau pontice, fapt dovedit de numărul foarte mare de tezaur și descoperiri de drahme illyriene, a concurat, de asemenea, la această stare de fapt.

Un caz aparte îl reprezintă așezarea fortificată de la Măgura Moigradului, ridicată pe un mamelon de origine vulcanică (514 m), fortificat în mai multe epoci. În ciuda pantelor inaccesibile, platoul a fost protejat de palisade și șanțuri, suprafața protejată (cca. 7 ha) fiind una dintre cele mai mari din mediul dacic. În cazul acestei fortărețe este de remarcă planul general care copiază un castru de pământ roman, tehnică datorată fie unuia dintre acei *meșteri pricepuți la felurite lucrări folositoare pe timp de [...] război* trimiși lui Decebal de către Domițian (Cassius Dio, LXVII, 7, 1), fie experienței obținută pe teatrele de luptă sud-dunărene de către daci. Cronologia nesigură a cetății nu ajută la precizarea unui moment al fortificării dealului⁸⁵.

Particularitățile acestui caz sunt destul de numeroase și construiesc profilul unui loc de cult. În interiorul perimetrului, dar și exterior acestuia, s-au descoperit numeroase gropi rituale, cu un bogat și divers inventar asociabil activităților cultice⁸⁶. În ciuda pantelor abrupte, platoul a fost fortificat, ceea ce denotă importanța locului – dată și de poziția cheie în accesul pe axa nord-vest-sud-est înspre și dinspre Transilvania. Este foarte

84. Pop 2006, p. 52-56.

85. Pop 1992-1994, p. 26-27.

86. Matei, Pop 2001, p. 257-265.

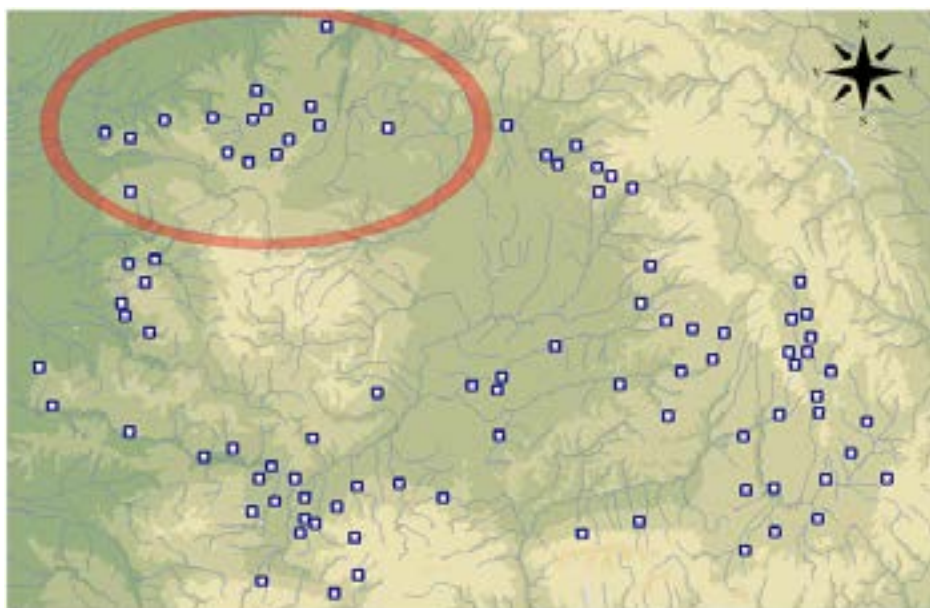

Fig. 6. Cetăți și fortărețe din nord-vestul Transilvaniei

posibil, cu toată lipsa clădirilor specifice de cult⁸⁷, ca acest loc să fi îndeplinit un rol de centru religios pentru zonă, similar, dar păstrând proporțiile, cu ansamblul de la Tipia Ormenișului și Racoș.

Zona a patra, constituită în jurul nucleului din Munții Șureanu, conține între altele și fortificațiile cele mai târzii din punct cronologic⁸⁸, reprezintă partea cea mai puternic fortificată a regatului dac. Ea cuprinde cetăți aflate în sudul Transilvaniei și de-a lungul fertilei văi a Mureșului, aflate azi în administrația județelor Hunedoara, Alba, Sibiu și parțial Arad. Cetățile acestui perimetru sunt cele mai numeroase și cele mai puternice din punct de vedere militar, dar și din perspectiva conexiunii dintre ele. Ele pot fi împărțite în două sub-grupe, fiecare bine individualizată.

Prima grupă este constituită din cetățile din jurul nucleului de putere de la Sarmizegetusa, majoritatea ridicate din piatră ecarisată (Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Bănița). Aceștia li se adaugă o seamă de fortărețe mai mici, unele necercetate intensiv încă (Vârful lui Hulpe, Ciocuța, Cetățuia Înaltă), din care provin blocuri de calcar fasonate, precum și câteva fortărețe din pământ, piatră și lemn. Întreg perimetrul este presărat cu numeroase turnuri-locuință, iar în preajma fortificațiilor sunt de găsit numeroase terase antropogene care adăposteau așezări civile întinse.

Construite începând cel mai probabil cu domnia lui Burebista, foarte probabil

87. Eventualul cler rezident aici putând oficia într-un mod mult mai ascetic decât în restul regatului, dacă nu cumva avem de-a face cu o manifestare a unor cultelor populare, căci așa-zisele gropi de cult și câmpuri de gropi sunt frecvent întâlnite pe tot curprinsul Daciei antice.

88. Nu trebuie omis însă că unele fortărețe sunt ridicate relativ timpuriu, de pildă Ardeul începe cam de la sfârșitul secolului II a.Chr., la fel și Bretea Mureșeană, Piatra Coziei sau Săvârșin. Doar nucleul din Munții Șureanu începe mai târziu, excepție cetățile de la Cugir și Costești, ceea ce face ca diferența cronologică dintre zone să nu fie extrem de mare.

ca urmare a unui efort de „colonizare” sistematică a zonei Munților Orăștiei⁸⁹, aceste cetăți constituiau perimetrul cel mai bine apărat al regatului dac, protejând capitala Sarmizegetusa dinspre sud și vest.

A doua sub-grupă este compusă din cetățile aflate la periferia nucleului principal. Dintre acestea o parte sunt zidite în tehnica *murus dacicus* (Tilișca, Căpâlna, Piatra Craivii, Deva) și sunt în general, doar construcții cu caracter eminent militar, la fel ca și restul cetăților din perimetru, destinate să interzică accesul pe principalele rute și să supravegheze resursele din teritoriu (aur, sare etc.). Din acest sector mai fac parte cetățile de la Cugir, Ardeu, Cucuiș, Ocolișu Mic, Câmpuri-Surduc, Găvojdia, Hunedoara, Sibiușel, Măgura Uroiului, Cozia, Sîrbi, Vărădia de Mureș și Săvârșin, ultimele controlând accesul pe valea Mureșului dinspre vest. Tehnicile de construcție utilizate au fost, în principal, cele tradiționale: valul, șanțul, palisada, dar în unele cazuri, precum Ardeu, Măgura Uroiului, Câmpuri Surduc și Cozia s-a utilizat și piatra. Cronologia acestor fortificații nu este întotdeauna foarte limpede de stabilit; majoritatea par să înceapă cândva pe la finele secolului II a.Chr., iar finalul lor, în general, a fost plasat, în general, o dată cu terminarea războaielor daco-romane. Cu toate acestea, este posibil ca unele dintre ele, precum Vărădia de Mureș sau Câmpuri-Surduc să se încheie mai devreme, în contextul unor confruntări intertribale sau pur și simplu să fi fost abandonate din diverse motive.

Este greu de spus care vor fi fost relațiile dintre cele două grupe distincte de fortificații discutate aici. Putem presupune însă că acest areal va fi fost mai mult sau mai puțin în subordinea directă a centrului de la Sarmizegetusa. Numărul foarte mare de unelte agricole descoperite pe raza cetăților dacice din Munții Orăștiei, destinate probabil unor schimburi dar și de vase de provizii utilizate la stocarea grânelor în vreme de iarnă sugerează fără dubiu o relație directă între lumea nobililor ce stăteau „aninați” de munți și locuitorii și aristocrații din așezările și cetățile din fertila vale a Mureșului, aceasta din urmă fiind extrem de propice culturilor agricole.

În afara acestor grupuri principale de fortărețe, spațiului intra-carpatic îi mai aparțin cetățile de la Sighișoara, Bernadea (jud. Mureș), Șeica Mică (jud. Sibiu), Cetatea de Baltă (jud. Alba). Lor li se mai pot adăuga două posibile puncte fortificate din centrul Transilvaniei, respectiv Gilău⁹⁰ și Someșul Rece (jud. Cluj)⁹¹, toate însă relativ izolate în cadrul sistemului defensiv general (**Fig. 7**).

Îndreptându-ne atenția spre vestul Daciei, în zona Țării Zarandului și a masivului Codru-Moma se observă o concentrare mai mare de cetăți. Puncte precum cele de la Botfei, Clit, Groșeni, Dezna, ridicate pe muneci proeminenți, aveau menirea de a controla în principal drumurile de acces care traversau acest masiv către Țara Beiușului. Săpăturile modeste sau absente cu totul nu permit discuții aprofundate cu privire elemente de fortificare utilizate, caracterul de fortificație al acestor puncte fiind în unele cazuri mai degrabă presupus. Din punct de vedere cronologic, începuturile acestor fortificații pot fi plasate, larg, cam tot pe la finele veacului II a.Chr., ele continuând, cel puțin în cazul

89. Exceptând Costești – Cetățuie, nici una din celelalte fortărețe cunoscute în zona capitalei, judecând după datele de care dispunem, nu pare să înceapă mai devreme de mijlocul secolului I a.Chr.

90. La est de punctul *Dâmbul Țiganilor* este semnalată o așezare fortificată. Ferenczi 1972, p. 405-407.

91. *RepArhCj*, p. 365.

cele de la Botfei, până în ajunul cuceririi romane⁹². Legătura lor cu Troianul Zarandului, fortificația liniară pe care am prezentat-o în cadrul primului excurs, pare evidentă. Spre sud, pe valea Crișului Alb, la ieșirea din zona montană, pe un mamelon de origine

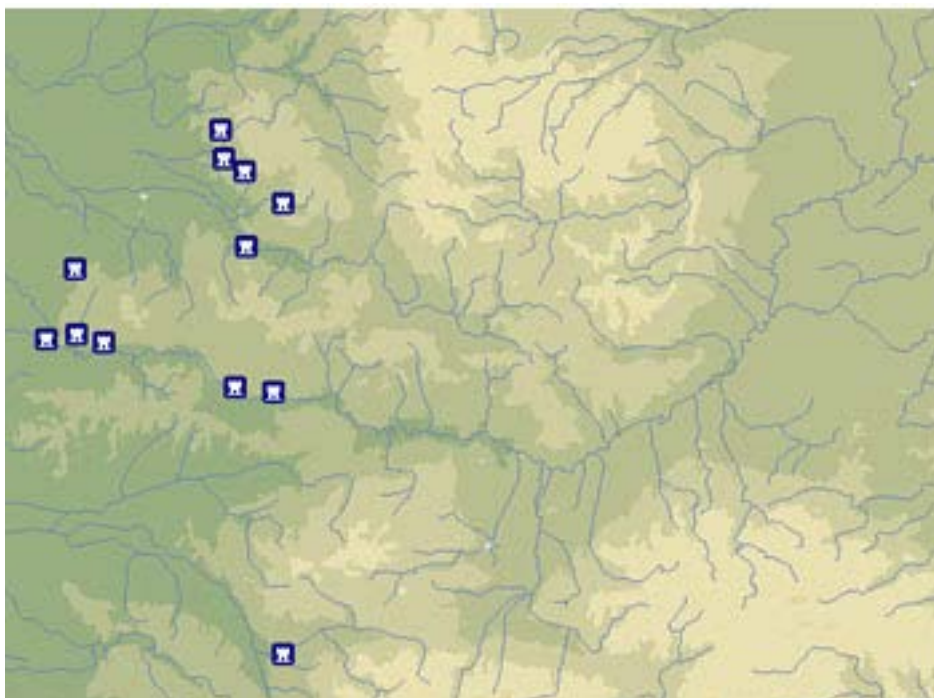

Fig. 7a. Cetăți din vestul și sud-vestul regatului dac

vulcanică este situată fortificația de la Berindia – „Dealul Șindrioara”. Săpată pe parcursul unei singure campanii, aceasta a oferit un material deosebit de interesant; cronologia, mai greu de stabilit, pare a se încheia pe la începutul secolului I d.Hr. sau la finele celui precedent. Legată tot de zona Țării Zarandului, la limita de est a munților cu aceeași nume, este situată fortificația de la Șiria, suprapusă de ruinele unei cetăți medievale. Ca și în zona de nord-vest a Daciei, și aici caracterul modest al fortărețelor se află într-un contrast frapant cu bogăția de tezaur descoperite în întreg bazinul Crișului Alb, fapt care se află în legătură și cu stadiul incipient al cercetărilor.

Spre sud de munții scunzi ai Zărandului, la ieșirea Mureșului în Câmpie, întâlnim un întreg șir de cetăți menite să apere calea de acces spre Transilvania⁹³. Se remarcă îndeosebi cea de la Cladova, care a și beneficiat de săpături arheologice, apoi cea de la Păuliș – „Dealul Bătrân”, probabil o așezare fortificată judecând după perimetrul destul de larg care a fost închis. Lângă Păuliș, ca și în zona Șoimoș au mai fost semnalate urme dacice pe pineni proeminenți, reprezentând probabil posibile alte fortărețe sau puncte de observație. Din punct de vedere cronologic, locuirea aici se eșalonează de la finele veacului al II-lea a.Chr. până pe parcursul secolului I p.Chr. Pe Mureș în aval, la cca.

92. Vezi discuția la Berzovan, Pădurean 2014.

93. Berzovan, Coatu 2010.

60 de km vest, se află impresionanta așezare de la Pecica – „Șanțul Mare”⁹⁴, pe care istoriografia mai veche o identifica, nejustificat se pare⁹⁵, cu antica Ziridava. Elementele de fortificare constau, precum indică și toponimul, într-un șanț masiv, poate un meandru natural amenajat, care separă „acropola” de o așezare civilă destul de întinsă.

Situată la hotarele de vest ale Daciei, așezare de la Pecica – „Șanțul Mare” a beneficiat din plin de toate avantajele ce au rezultat de aici. Schimburile comerciale cu triburile celtice, apoi cu romanii, se reflectă în multitudinea importurilor existente. Atelierul de bijutier, printre cele mai complexe cunoscute în Dacia preromană, cele două temple, unul cu absidă și unul circular, existența unor tendințe de lux în ornamentarea edificiilor, importurile⁹⁶, vorbesc de la sine despre prosperitatea clanului nobiliar care a rezidat aici. Cronologia, începând probabil de prin veacul al II-lea a. Chr., durează până la cucerirea romană.

Teritoriul Banatului de Câmpie reprezintă o mare necunoscută, numărul așezărilor de orice fel care pot fi atribuite perioadei dacice fiind extrem de redus, acest fapt datorându-se în principal stadiului cercetărilor. Perieghzele ultimilor ani, dublate de săpături arheologice au adus însă numeroase informații extrem de interesante. Cele mai spectaculoase descoperiri provin de la Unip – „Dealul Cetățuica”, unde s-a constatat existența unui posibil câmp de gropi cu descoperiri spectaculoase; elementele de fortificare surprinse se prea poate să aparțină perioadei dacice⁹⁷. Rămâne ca cercetările anilor viitori să completeze aceste observații preliminare. La Firiteaz, cercetările de teren au surprins urmele unei fortărețe de tip promontoriu barat, de unde s-au recuperat piese reprezentative de factură dacică; dar întrucât în zonă există și urme de epoca bronzului, în lipsa săpăturilor, datarea rămâne incertă.

Nici în zona Banatului de Munte lucrurile nu stau cu mult mai bine. Cea mai semnificativă concentrare de descoperiri se observă în zona Clisurii Dunării, străjuită de la vest la est de cetățile de la Socol, Divici, Liubcova și Pescari, pe lângă acestea fiind presupuse și alte puncte de observație de amploare mai mică. Punctele erau localizate pe pîteni proeminenți, controlând defileul Dunării în apropierea punctelor unde se formau poduri de gheață. Situația într-o zonă de graniță, între scordisci și daci, iar mai apoi între daci și romani, a adus nobililor de aici un grad ridicat de prosperitate, evident în descoperirile arheologice efectuate. Utilizarea pietrei, prezența turnurilor-locuință, terasările masive, reflectă în ultimă instanță o ideologie a puterii similară întrucâtva celei din zona Munților Orăștiei⁹⁸. Din punct de vedere cronologic, locuirea începe de pe la mijlocul veacului al II-lea a.Chr. și continuă se pare, cu unele excepții (Liubcova), până în vremea marilor confruntări daco-romane⁹⁹ (Fig. 7a).

Relativ izolate și oricum incerte ca atribuire sunt punctele de la Dalboșeț, respectiv de la Obreja. Fortificațiile liniare de la Porțile de Fier din care o parte e de presupus că ar putea data din perioada regatului dac, închid căile de acces dinspre Banatul de Munte spre

94. Crișan 1978.

95. Forțiu 2012.

96. Crișan 1978 *passim*.

97. Berzovan 2013b.

98. Vezi Săcărin *et alii*, 2013.

99. Rustoiu 2006-2007.

Transilvania.

Este evident că ridicarea de cetăți a început cu ceva vreme înainte de epoca lui Burebista, a cărei politică a beneficiat în bună măsură de fortărețele existente deja. Geții posedaseră o seamă de cetăți și fortificații, chiar dacă aparent ceva mai rudimentare (totuși fortăreața de la Cetățeni avea ziduri de piatră și turn, iar Gruiu Dării dimensiuni semnificative). Cronologia acestor cetăți este însă problematică, majoritatea fiind datate

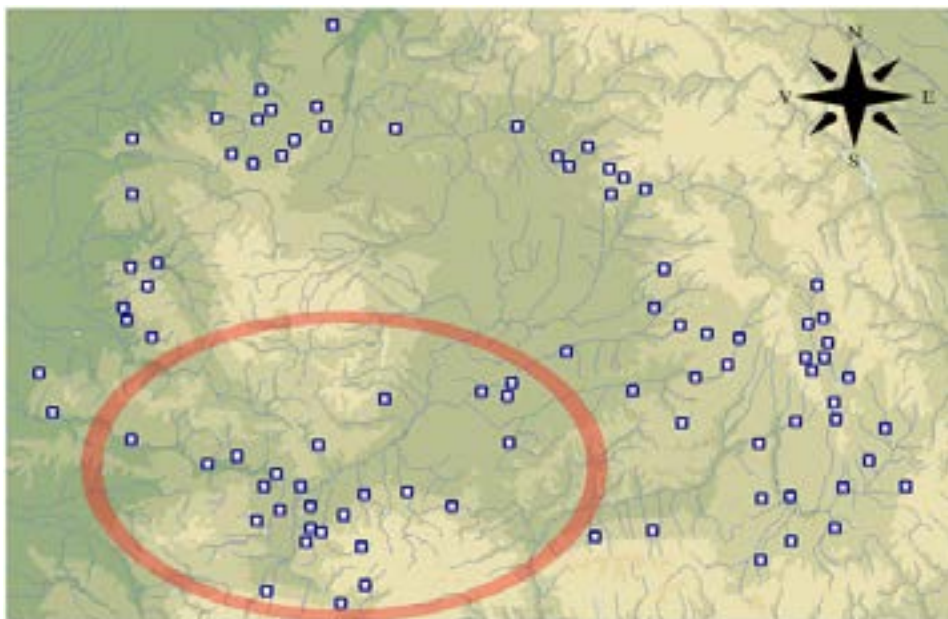

Fig. 7. Cetățile dacice din sudul și centrul Transilvaniei

larg, fără a se putea stabili foarte exact nici momentul ridicării și nici durata de existență. Formulări vagi, de genul *secolul II a.Chr.*, *mijlocul secolului II a.Chr.* sau chiar *secolul II a.Chr. – secolul I(II) a.Chr.*, sunt preferate de către cercetătorii ultimei jumătăți de veac, pentru a masca lipsa unor studii aprofundate care să facă ordine în determinarea cronologiei cetăților din zona antică discutată și nu numai. În lipsa acestora se poate opera doar cu aproximații relative privind evoluția fortificării spațiului intra-carpatic, iar scenariul pe care s-a rulat modificarea centrelor de putere, atât din exteriorul arealului, cât și din interiorul lui, este aproape speculativ.

Repertorierea tuturor punctelor întărite a relevat un număr considerabil de cetăți și cetățui, extrem de variate ca tehnică de fortificare. Diferențierile sunt vizibile de la o zonă la alta, iar uneori chiar în cadrul aceluiași areal existând particularități evidente, situație care i se adaugă și o evoluție tehnologică. Este firesc ca asupra fiecărei cetăți specificitatea geografică a locului, posibilitățile umane și tehnologice deținute, tipurile de resurse naturale existente în proximitate și capacitățile seniorului local să-și fi pus amprenta.

Elementele principale de fortificare au fost clasificate pe mai multe tipuri¹⁰⁰,

100. Glodariu 1983, p. 113-115; Crișan 2000, p. 103-110, Pop 2006, p. 59-64. Repertoriile ulterioare

plecând de la elemente constructive, deși astfel de tipologii au o mai puțină relevanță, în teren existând aproape la fel de multe forme și tipuri defensive câte cetăți. Ceea ce reține atenția este faptul că în toate situațiile este vorba despre construcții de factură militară (chiar și în cazul zonei Sarmizegetusei), care utilizează caracteristicile reliefului accidentat. Astfel de puncte strategice au fost fortificate în funcție de anumite particularități locale, plecând de la simple șanțuri dublate de palisade și până la puternice fortărețe de piatră fasonată. E firesc, ca pe baza acestei concepții strategice, în teren să existe numeroase forme și modalități de construcție: promontorii barate, fortărețe perimetrice, șanțuri imense, palisade, valuri, ziduri de pământ¹⁰¹ și piatră nefasonată, ziduri de piatră parțial fasonată (piatră de talie) și ziduri de piatră ecarisată¹⁰². Considerente economice sau militare au dus adesea la amestecul acestor tipuri de structuri în cadrul aceluiași sistem defensiv, modalitățile de fortificare, adaptate la natura terenului, completându-se reciproc.

Domină acele structuri defensive, dat fiind costurile și probabil capacitățile

anului 1983 au la bază tipologia propusă de I. Glodariu, fundamentată și ea pe elementele vizibile în teren.

Fig. 8. Fundație *murus dacicus* suprapusă de zidărie de cărămidă slab arsă.
Costești-Cetățuie. (după Stefan 2005, p. 133, fig. 48)

Excepție face tipologia propusă de I. H. Crișan, bazată pe funcționalitatea construcțiilor.

101. Impropru denumite ziduri, aceste structuri erau de fapt fundația supra-înălțată peste cota terenului pe o înălțime mică/medie, cu rolul de a fixa palisada de lemn, ultima și principala linie defensivă pe verticală, precum și pentru a oferi un obstacol solid, inignifug și relativ mai durabil.

102. Glodariu 1983, p. 59-64.

tehnice și tehnologice deținute, care au folosit ca element principal pământul, fie pentru structura propriu-zisă, fie ca liant, stabilizat cu lemn și, într-o oarecare proporție, cu piatră. Pământul, ca material de construcție, se găsește în foarte multe combinații fizico-chimice, ceea ce determină numeroase modalități de procesare, cu diverse rezultate constructive. În stare naturală, pământul este friabil, chiar și compactat, eficient doar ca umplutură. Cel mai probabil fructificând îndelungile experiențe legate de producerea ceramicii, constructorii și-au dat seama că amestecul de pământ, apă și diverse alte componente, arse sau doar tasate, dau o consistență și o rezistibilitate sporită structurilor. Casetarea și adăugarea de grinzi și stâlpi de lemn, placarea sau adăugarea de pietre în miezurile valurilor au fost tot atâtea soluții folosite pentru creșterea durabilității structurilor. Vitrificarea accidentală sau intenționată, a valurilor de pământ a fost, de asemenea, o soluție în acest sens.

Cetățile dacice. De la pământ și lemn la piatră și cărămidă

O particularitate a construcțiilor de pământ este faptul că, prin dislocare, acesta își mărește volumul, ceea ce implică eforturi mai mari de săpare, încărcare, transport, compactare, din partea constructorilor. **Șanțurile** și valurile păstrate au și acum dimensiuni foarte mari, astfel că în epocă au necesitat un volum imens de muncă, depus de un număr mare de oameni, pe durate de timp întinse¹⁰³. O asemenea construcție avea nevoie, pe lângă factorul uman, de un instrumentar, dacă nu divers – compus în principal din unelte de săpat (lopeți, hârlețe, sape, târnăcoape etc.), de transport (care, căruțe, sănii, coșuri de nuiele, târgi, saci etc.) cel puțin numeros – deservit de ateliere, mai mult sau mai puțin specializate.

La aproape toate cetățile s-a utilizat lutul, fie pentru umpluturi, fie, mai des, pentru legarea asizelor de piatră. Preferat datorită plasticității sale, lutul era adesea adus de la distanță față de locul punerii în operă, cu costurile aferente. La structurile de piatră fasonată, s-au folosit, pentru supra-înălțarea zidurilor, cărămizi slab arse, legate și ele cu lut. Lutul din zonele sub-montane, cu un conținut de argilă mai mare, capătă o rezistență mai bună atunci când este compresat, spre deosebire de cel din zonele de șes, care este mai nămolos și mai puțin rezistent¹⁰⁴. Armat cu nuiele și alte resturi vegetale, lutul proteja structurile de lemn împotriva degradării și incendiilor, dar necesita permanent lucrări de întreținere, datorită agresiunii continue a factorilor climatici și slabei sale rezistențe la apă.

În completarea acestui material, constructorii acestor cetăți au folosit intens piatra, atât pentru armarea și protecția valurilor de pământ, cât și ca material de bază pentru fundații și ziduri. Spre deosebire de pământ, piatra nu se găsea întotdeauna în imediata apropiere – cel puțin nu piatra potrivită – astfel că acest material cerea eforturi suplimentare privind exploatarea, prelucrarea primară și transportul. În structurile defensive studiate, piatra a

103. Orientativ, potrivit normativelor lucrărilor genistice, pentru 1 m³ de pământ săpat de un om, sunt alocate de la 1,27/h, în teren ușor, până la 3,66/h, în teren tare, pentru adâncimea de maxim 2 m. Timpii de lucru cresc proporțional cu adâncimea de săpare. Cf. G-5, *Fortificații de campanie*, 1983, Anexa 6. Calculele sunt proprii unor eforturi susținute, depuse de bărbați tineri.

104. Minke 2008, p. 16.

fost folosită atât în forma ei brută (bolovani, lespezi), ca material de umplură, pentru stabilizarea și protejarea împotriva degradărilor și alunecărilor masivelor de pământ, cât și pentru zidăria propriu-zisă. În ambele cazuri cantitățile sunt mari¹⁰⁵, cu reverberații în economia comunității. Tipurile litice utilizate sunt și ele extrem de variate, în acord cu diversitatea geologică generală a zonei¹⁰⁶, dar mai ales datorită faptului că zidăria de piatră legată cu lut determină încărcări foarte mari. Problema tehnologică a fost agravată și de caracteristicile naturale ale lutului, predispus la instabilitate, mai ales atunci când vine în contact cu apa (în special pluvială). Situația a fost rezolvată prin două proceduri tehnice de către constructorii antici, pe lângă cea tradițională, respectiv săparea până la stânca *vie* (de bază) și ajustarea acesteia. Prima a fost adăugarea în masa lutului de diverși degresanți naturali (piatră mărunță, nisip, pleavă etc.), scăzând astfel plasticitatea argilei, iar a doua a fost mărirea masivului de zidărie, soluție aplicabilă cu succes mai ales în cazul utilizării lespezilor de piatră. Lianții nehidraulici artificiali (var, ipsos) nu au fost cunoscuți în lumea dacică, exceptând cazul cisternei de la Blidaru, realizate cel mai probabil cu aport tehnologic roman¹⁰⁷.

Instrumentarul utilizat în cazul acestor exploatări, precum și pentru așezarea în operă a pietrei – oricum prelucrată mai mult sau mai puțin – a fost superior calitativ și tipologic față de cel folosit pentru mai simplele construcții din pământ, evoluție în consens, de altfel, cu dinamica întregii societăți dacice¹⁰⁸.

Tot legată de evoluția tehnologică și economică, trebuie pusă și apariția și utilizarea pietrei ecarisate, îndeosebi în zidurile executate în tehnica *murus dacicus*. Sintagma aparține limbajului de specialitate modern, în condițiile necunoașterii terminologiei antice. Această tehnică de zidărie a adaptat principii constructive elenistice la particularitățile geo-morfologice din spațiul intra-carpatic. Unanim acceptată, ipoteza originii elenistice a acestui sistem constructiv¹⁰⁹ ar trebui măcar nuanțată. Pe de o parte astfel de sisteme constructive sunt cunoscute în spațiul intra-carpatic anterior ridicării fortărețelor din Munții Orăștiei, așa cum o dovedește cetatea de la Brașov-*Pietrele lui Solomon*¹¹⁰ și Racoșul de Jos¹¹¹, unde chiar dacă lipsesc blocurile de piatră ecarisată specifice, sistemul de rigidizare cu grinzi de lemn este aplicat¹¹². O situație similară găsim la Tipia Ormenișului, unde sistemul de două paramente și emplecton de pământ și piatră spartă este prezent, dar fără bârnele de legătură¹¹³. Pe de altă parte acest

105. O serie de calcule aproximative, referitoare la cubajele de piatră ecarisată, la Glodariu 1985-1986, p. 93.

106. Iaroslavschi 1997, p. 28.

107. Glodariu 1983, p. 37-38. Zidurile cu mortar pe bază de var, de la Bănița și Piatra Roșie, sunt puse pe seama unor refortificări medievale a acestor puncte (cf. Popa 1977, p. 278-290) Cel puțin în cazul Pietrei Roșii ar fi necesare o serie de analize suplimentare, argumentul unei probabile garnizoane maghiare, în epoca medievală, nefiind suficient. R. Popa demontează singur propria argumentație în acest sens, referitoare reutilizarea medievală a fortăreței (Popa 1977, p. 282).

108. Glodariu 1985-1986, p. 95.

109. Preda; Doicescu 1966, p. 317.

110. Costea 1996, p. 71-86.

111. Costea 2006, p. 163.

112. Costea 1985-1992, p. 62.

113. Costea 2006, p. 161-163.

Fig. 9. Fragment din zidul cetății de la Piatra Craivii
(după Berciu *et alii* 1964, fig.15)

sistem a fost cunoscut și în lumea galică¹¹⁴, iar prezența celtică în structurile politico-militare și sociale dacice, cel puțin în etapele inițiale ale coagulării acestora, a fost o realitate. Nu este improbabil ca tehnica *murus dacicus* să fi fost rezultatul unor tradiții diverse, atât elenistice, cât și din alte zone culturale cu care constructorii daci au avut contacte, aplicate și adaptate unor specificități geografice locale.

Murus dacicus consta în două paramente paralele, așezate direct pe patul de stâncă, cu grosimi variabile (2-4 m), iar spațiul dintre ele era umplut cu piatră spartă, pietriș și pământ și tasat bine. Pentru a neutraliza împingerile laterale exercitate de acest *emplecton*, cele două fețe ale zidului erau rigidizate cu bârne de stejar¹¹⁵, transpuse perpendicular pe paramenți, având capetele cioplite și fixate în jgheaburi în formă de coadă de rândunică (așa numitele *babe*), săpate în blocurile de calcar tăiate relativ regulat (cu dimensiuni de cca. 50-80 x 40-50 x 30-40 cm)¹¹⁶. Chiar dacă în timp grinzile de lemn putrezeau, tasarea naturală a zidăriei neutraliza împingerile laterale și zidul rămânea stabil, cu condiția ca fundația să nu sufere fracturi sau clivaje. Aceste alunecări de teren sunt explicația existenței doar a unui parament (Căpâlna, Piatra Craivii) sau a alunecării unor părți întregi din zid (Piatra Roșie).

Cetățile la care dacii au folosit tehnica *murus dacicus* au fost Sarmizegetusa Re-

114. Cezar, *De bello galico*, VII, 23.

115. Parțial aceste împingeri erau amortizate și de prelucrarea sub formă de butise a unor blocuri din asize.

116. Ștefan 1995, p. 270-279. Cu bibliografia subiectului. Dimensiunile blocurilor variază, pe lungime, relativ mult – parțial datorită structurii geologice a calcarului, pietrării urmărind să extragă un volum cât mai mare, dar transportabil, de rocă nefisurată, însă în general au valori apropiate.

gia, Costești, Blidaru, Piatra Roșie¹¹⁷, Bănița, Căpâlna, Tilișca, Piatra Craivii¹¹⁸, Deva¹¹⁹, Breaza¹²⁰ și foarte probabil la fortărețele mai mici de la Ciocuta, Cetățuia Înaltă și Vârful lui Hulpe¹²¹, necercetate suficient deocamdată. Astfel de ziduri puteau ajunge, teoretic, până la o înălțime de 4-5 m, mult deasupra înălțimii de atac¹²². În condițiile reliefului accidentat însă, o astfel de înălțime zidită exclusiv din piatră ecarisată este cel puțin inutilă – dacă eludăm funcția simbolică a cetății – și greu sustenabilă economic. În plus, o înălțime prea mare a zidului mărește unghiul mort – ce apare între baza zidului și axa de tragere a arcașilor. Este mai probabil că zidul de piatră cioplită era de fapt doar fundația înălțată până în jurul valorii de 3 m, peste care existau supra-zidiri din cărămidă. Înălțimea de cca 5 m a zidăriei de piatră, acceptată de către specialiști, este

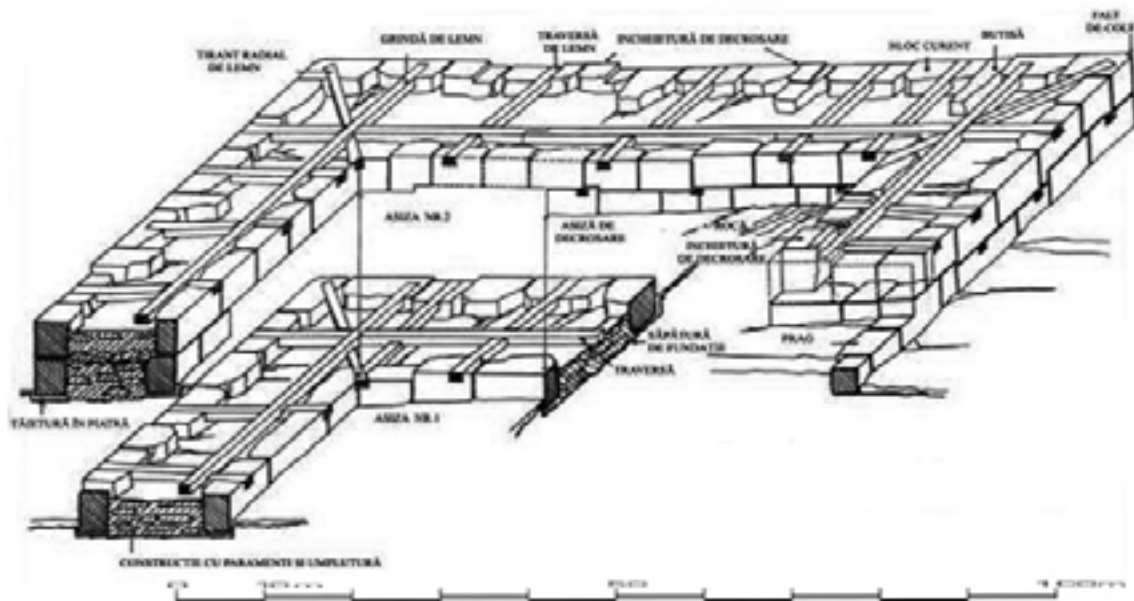

Fig. 10. Murus dacicus (după Glodariu; Moga 1989, fig. 105)

117. În cazul acestei cetăți este nevoie de cercetări mai amănunțite deoarece este posibil, dat fiind structura geologică a masivului pe care stă fortăreața și culoarea roșiatică a zidăriei cetății, în general, ca materialul de construcție, măcar parțial, să provină de pe plan local.

118. La Piatra Craivii se întâlnesc două situații speciale. Prima este faptul că materialul de construcție folosit provine din masivul pe care a fost ridicată fortăreața (Glodariu 1985-1986, p. 100), iar a doua prin faptul că posibilele alunecări ale zidurilor au fost neutralizate prin montarea unor stâlpi de piatră (1.20 x 0.28 x 0.36) la fiecare al treilea rând de blocuri (Fig. 9). Cf. Moga 1981, p. 113. Această soluție a putut fi aplicată datorită posibilității exploatarei calcarului direct de pe mamelon, nemaifiind necesar transportul grinzilor și stâlpilor extrem de grei. Sistemul constructiv aparte aplicat la Piatra Craivii își găsește analogii în așa-numitul *opus africanus*, existând posibilitatea ca la ridicarea fortăreței să fi participat meșteri aduși, sub o formă sau alta, din imperiu (Glodariu 1983, p. 125; Bodó 2001, p. 320-322)

119. Floca, Bassa 1965, p. 10-11

120. Glodariu 1983, p. 84

121. Daicoviciu, Ferenczi 1951, p. 20; p. 45

122. Înșălțimea de atac este acea dimensiune verticală care permite atacatorilor să acționeze direct asupra zidurilor, fie cu unelte genestice, fie cu dispozitive manuale sau angrenaje diverse (berbeci, foarfeci etc), în relație directă cu înălțimea unui individ. În acest caz înălțimea de atac este de aproximativ 2 m.

improbabilă și prin prisma faptului că un asemenea cubaj ar fi lăsat urme consistente, chiar în cazul reutilizării materialului în construcțiile epocilor următoare. Nu există nici certitudinea că acest sistem a fost general utilizat, cunoscut fiind faptul că fiecare fortăreață se adapta terenului și bugetului local.

Pe ziduri putea exista o suprastructură din cărămidă slab arsă¹²³. Cărămida crudă, propusă a fi fost folosită, de către unii autori¹²⁴, nu ar fi avut rezistența necesară, la fel și presupusele supra-înălțări din trunchiuri despicate de copac¹²⁵, în ambele situații uzura fizică necesitând reparații aproape permanente. Zidurile erau întărite din loc în loc de puternice bastioane ridicate în aceeași tehnică, iar în fața lor erau amplasate gropi capcană (gropi de lup), palisade, șanțuri, treceri obligate, constituindu-se într-un sistem defensiv complex. Pe coama zidurilor existau drumuri de rond, metereze și platforme de luptă (pe care puteau fi așezate și mașini de război).

Spre deosebire de piatra nefasonată, în cazul celei prelucrate nu se mai poate utiliza orice tip de rocă, fiind nevoie de un material ușor de prelucrat, dar rezistent la agresiunile mediului sau la cele antropice. Soluția a fost utilizarea unui conglomerat calcaros fosilifer provenit, cel puțin pentru cetățile din Munții Orăștiei, de la cariera de la Măgura Călanului, jud. Hunedoara¹²⁶.

Logistică, resurse și costuri

Este evident că acest material și această tehnică de construcție reprezenta un nivel tehnologic prea ridicat pentru cea mai mare parte a comunităților dacice. Tipul de rocă, costurile exploatării *in situ* și la locul de montaj, fasonarea și nu în ultimul rând cunoștințele arhitecturale și ingineresti necesare nu erau deloc la îndemâna oricui. Cariera de la Măgura Călanului a furnizat material pentru cetățile din Munții Orăștiei, posibil și pentru Căpâlna și Tilișca¹²⁷, deci la distanțe între 40 și 90 km, ceea ce relevă un sistem de transporturi bine organizat. Nu avem date despre drumurile din Dacia preromană, dar rutele de transport trebuie să fi existat, chiar dacă neamenajate consistent, legăturile dintre diferite puncte fiind necesare. Drumurile de țară, cel puțin cele care legau cariera de punctul de destinație, trebuiau măcar sumar întreținute, pentru a facilita transportul terestru. În același registru avem foarte puține date despre carele și căruțele utilizate în Dacia Preromană, majoritatea provenind din complexe funerare, reprezentând, desigur, vehicule ceremoniale¹²⁸. Totuși, coroborând datele arheologice cu puținele izvoare iconografice, putem spune că existau vehicule

123. Sistemul este vizibil la turnurile-locuință (Glodariu 1983, p. 27), unde însă funcția defensivă este mai mult decât nesigură. O astfel de îmbinare de materiale zidite a rămas vizibilă la Costești (Fig. 7). Tehnica aceasta de îmbinare a două tipuri de masive de zidărie este atestată și în Orientul Apropiat. Cf. Xenofon, *Anabasis*, III, 4.

124. Antonescu 2009, p. 73.

125. Daicoviciu 1972, p. 130-131. Astfel de suprastructuri nu apar pe nici o cetate dacică figurată pe Columna traiană!

126. Daicoviciu 1954, p. 26.

127. O problemă încă necercetată suficient este cea a posibilității existenței și exploatării și a altor cariere de piatră, fapt deloc improbabil. Cf. Lăscoiu 2014, p. 715-717.

128. Rustoiu, Ferencz 2002, p. 232.

ordinare, cu roți mari, ranforsate cu șine de fier¹²⁹, capabile de o sarcină considerabilă.

Având ca reper realități tehnice romane, presupus superioare, se admite că un atelaj antic, cu tracțiune animală, nu putea suporta și transporta o încărcătură mai mare de 500 kg¹³⁰, pe teren plat, exceptând, desigur, vehiculele special construite. Un bloc de calcar cu dimensiuni medii (0.65 x 0.45 x 0.35 cm) are o greutate de 253,575 kg¹³¹. Chiar dacă admitem că un car putea transporta două astfel de blocuri simultan, lucru destul de improbabil de altfel, se pune problema puterii de tracțiune. Animalele de povară (vite, cai, catâri, măgari) prezentau caracteristici morfologice și capacități fizice sub media altor epoci istorice, în secvența cronologică dacică¹³². Închămarea unui număr mai mare de animale la un vehicul putea fi o soluție aplicabilă pe terenuri plate, dar devenea problematică pe traseele sinuoase ale drumurilor de plai sau ai văilor de acces. Este însă posibil ca transporturile de blocuri să se fi făcut iarna, cu ajutorul săniilor, mult mai rezistente și mai ieftine, deși metoda avea propriile neajunsuri, cauzate de aderența slabă a copitelor animalelor pe zăpadă/gheață¹³³. Această soluție era avantajoasă și datorită faptului că sezonul era degrevat de majoritatea activităților agricole și astfel numărul de oameni alocați unor astfel de lucrări putea fi mai mare. Nu putem aprecia dacă una dintre soluții a fost folosirea unor sănii și târgi speciale, pe timpul verii, dar nu pare improbabil, cu atât mai mult cu cât această soluție nu necesită amenajări rutiere deosebite și nici echipamente complexe.

Oricum am privi lucrurile, costurile economice erau considerabile, iar rezultatele din teren confirmă că pentru ridicarea acestor fortărețe au fost depuse eforturi substanțiale, imposibile fără structuri economice și politice puternice. În acest *know-how* se include și corpul ingineresc necesar, fără de care construcția unei cetăți de asemenea tip era imposibilă. Acestui grup – este greu de admis, dat fiind distanța, diversitatea problemelor și contemporaneitatea lucrărilor, că întreaga responsabilitate de proiectare și supraveghere a construcțiilor se limita la un număr foarte mic de arhitecți, ingineri sau meșteri – îi revenea responsabilitatea rezolvării tuturor dificultăților logistice. Dacă problemele legate de transport puteau fi rezolvate de eșaloanele inferioare, cele care țineau de punerea în operă a blocurilor trebuiau soluționate la fața locului (terasamente, ajustări, adaptări, ridicări etc.). Trebuie ținut seama și de faptul că pe lângă blocurile din zidurile principale, existau numeroase zidării de sprijin, scări monumentale, temple, turnuri etc., elemente ce trebuiau proiectate și realizate cam în același timp cu restul construcției¹³⁴. Pe lângă

129. Glodariu; Iaroslavschi, p. 127-128.

130. Tillburg, 2007, p. 81-82.

131. Greutatea specifică a calcarului este de 2300 kg/m³.

132. Undeva, între 900 și 700 a. Chr., începe, din punct de vedere climatic, choroazona *Subatlantic*, secvență caracterizată de temperaturi mai reci și umiditate mai mare. Se constată în această perioadă așa-numita „regresiune dacică”, cu efecte și asupra taliei animalelor domestice, valorile înregistrate fiind sensibil mai mici decât în epocile anterioare, dar și în cele ulterioare. Borangic, Barbu 2013, p. 37, cu bibliografia. Clima se va reîncălzi începând cu secolul I a.Chr., ceea ce poate contribui la explicarea mutării centrului de putere din sud-estul Transilvaniei în munții Orăștiei.

133. Inexistența potcovitului era o reală problemă pentru stabilitatea și aderența la sol a animalelor de tracțiune sau de călărie, în timpul iernii. Cf. Tacit, *Istoriei*, 1, 79, 3.

134. Situație se referă la acele cazuri în care concentrarea de eforturi era maximă. Chiar dacă peisajul arhitectural al unei cetăți era realizat în etape diferite (niveluri de locuire diferite vizibile la Costești, Sarmizegetusa), costurile și valorile umane implicate rămâneau valabile, fiind însă mai puțin vizibile

acestea, nu mai puțin importante erau structurile și logistica temporară, fie că vorbim de platforme, căi de acces etc. sau de utilaj de construcții (schele, scări, capre, mașini de ridicat, sisteme de scripeți, jgheaburi etc.)

Nu pare hazardat să putem vorbi despre existența unei bresle de constructori, probabil fără coerența socio-profesională exactă a termenului. O cetate putea fi ridicată în câțiva ani sau în decenii, în funcție de materialul disponibil, de tipul de construcție dorit, de logistica umană deținută, de timpul avut la dispoziție. Blocarea unui meșter – considerând suficient o persoană calificată/construcție – la una, cel mult la două sau trei fortărețe apropiate, ar fi dus la lipsa de personal calificat pentru ridicarea altora. În condițiile în care astfel de construcții sunt numeroase și relativ apropiate cronologic, trebuie să fi existat un număr suficient de meșteri capabili să gestioneze eficient construcția comandată. Este firesc ca pe lângă „inginerul-șef” să existe un număr oarecare de calfe pricepute (din familia meșterului?), în curs de calificare, ceea ce transformă construcția unei asemenea edificii în tradiție profesională, aspect aplicabil în cazul numeroaselor cetăți existente, indiferent de structura ei constructivă. Chiar în cazul acestora din urmă, aportul probabil de constructori profesioniști greci avea o valoare numerică nu neapărat dominantă, raportată la numărul de edificii ridicate, dar în mod logic completată pe plan local.

Această tradiție profesională putea rezolva o serie de probleme curente, legate de construcția propriu-zisă, cum ar fi alegerea locului, trasarea perimetrului și a clădirilor interioare, excavarea unor anumite zone, umplerea și tasarea altora, calcule empirice privind necesități logistice de bază, pregătirea patului de fundare. Pentru o cetate (întăritură?) modestă aceste probleme se puteau rezolva pe plan local. În cazul lucrărilor pretențioase – de piatră ecarisată sau nu –, eforturile intelectuale cerute erau considerabil mai mari, comportând calcule matematice și volumetrice substanțiale, planificări și estimări realiste. O astfel de construcție, alături de altele adiacente (temple, turnuri izolate, clădiri administrative și civile, căi de acces, magazii, cazarme etc.), conține un număr de variabile extrem de mare, cantitative și de timp. Este imposibil, chiar pentru o echipă profesionistă, să poată face acest lucru fără un sistem de codificare, arhivare și transmitere a datelor cu care se operează. La fel de important în cazul unor construcții ample este utilizarea unui sistem, relativ unitar, de măsurare a diverselor dimensiuni. Necesitatea de a aprecia constant, cât mai corect, distanțe, arii, cantități și volume, masa diverselor materiale și produse sau de a determina durate și intervale de timp a trebuit să se bazeze pe operarea cu un sistem inter-recognoscibil de unități de măsură aplicabile în teren. Nu există deocamdată documentație istorică referitoare la această problematică, evident necesară la volumul de lucrări efectuat în lumea dacică, explicația cea mai comodă fiind importul, într-o formă sau alta, de personal calificat grecesc (și ulterior roman)¹³⁵. Fără a fi neapărat incorectă, această explicație este doar facilă nu și suficientă. Exceptând probabilii meșteri greci ajunși în Dacia ca urmare a campaniilor lui Burebista¹³⁶, ca parte a obligațiilor coloniilor pontice cucerite, care au stat oricum doar o perioadă limitată de

datorită timpului mai mare avut la dispoziție.

135. Glodariu 1983, p. 125.

136. Stoica 2001, p. 95.

timp în Dacia, contractarea altor meșteri, liberi de această dată, a fost evident costisitoare. Nu este improbabil ca, în desele campanii la sud de Dunăre să mai fi fost capturat personal calificat, dar în ce măsură acesta a fost eficient și suficient este imposibil de determinat. Putem presupune însă că experiența constructorilor locali, cel puțin în cazul edificiilor complexe, s-a bazat (inițial?) pe cunoștințele și competențele alogenilor, adăugate propriei tradiții profesionale, pentru ca după epuizarea aportului intelectual străin, eforturile să revină integral unui corp profesional local.

Revenind la problema sistemului de determinare a valorilor clamat, existența lui, imperativ necesară, se baza pe fixarea unor date într-un sistem de simboluri (în relație directă cu vorbirea curentă) care cerea utilizarea de semne (fie matematice, fie alfabetice sau de altă natură). Existența unor litere grecești pe unele blocuri din zidurile cetăților din Munții Orăștiei¹³⁷, sunt puse în legătură cu prezența unor constructori veniți din spațiul elenistic la ridicarea acestora, dar în același timp pot fi atribuite unei elite culte¹³⁸. Că ea era locală sau alogenă, politică sau profesională e greu de stabilit. Ce se poate spune este că eforturile arhitectonice impresionante depuse nu puteau fi puse în operă fără un minim de cunoștințe matematice și fără un de sistem de codare și notare. Este la fel de posibil ca în acest sector o importanță să o fi avut clerul local¹³⁹, în ciuda opiniei că acesta era refractar față de orice metodă de consemnare, plecată de generalizarea afirmației lui C. Aelianus¹⁴⁰, dublată de o paralelă istoriografică, destul de forțată, cu druizii celților.

Cantitatea de energie, timp și resurse aplicate la ridicarea unei astfel de cetăți, reflectă nivelul puterii decizionale. Cu cât costurile sunt mai mari, cu atât puterea care le-a generat este mai mare¹⁴¹, registru în care cetatea depășește funcționalitatea primară, defensivă și devine reper semiotic.

Funcția cetății

Indubitabil o cetate este în primul rând un sistem arhitectonic defensiv, un element static de bază al concepției strategice militare. Din punct de vedere militar, o cetate reprezenta sediul centrului de comandă al forțelor de care proprietarul sau împuternicitul acestuia dispunea, amplasat într-un punct strategic de pe teritoriul controlat. Cetatea mai putea oferi adăpost și protecție unui număr redus de persoane (garnizoana propriu-zisă, familia nobilului etc.), putea păstra o anume cantitate de provizii și materiale, tezaurul și, desigur, era un punct de rezistență important în cazul unui atac. În funcție de configurația terenului, dar mai ales de dimensiunile și tipul de construcție a fortăreței, eficiența cetății, în cazul unor eventuale asedii, justifica efortul de a o ridica. Condiția asedierii și cuceririi unei fortărețe oarecare este ca atacatorii să dețină avantajul numeric, eventual și al surprizei, pe lângă un bun sprijin logistic (scări, frânghii, cârlige, platforme, artilerie

137. Glodariu 1997, p. 67.

138. Berzovan 2010, p. 99.

139. Crișan 1977, p. 445-446.

140. Claudius Aelianus, *Felurite istorioare*, VIII, 6. Autorul antic a compilat surse scrise mult mai vechi, cea utilizată în acest caz fiind lucrarea *O istorie a Atticii*, a grecului Androtin, ce a trăit în secolul IV a.Chr. Chiar dacă am admite corectitudinea afirmațiilor, ele fac referire la o altă perioadă istorică și la un alt spațiu geografic și cultural. O detaliere a subiectului la Crișan 1986, p. 292-306.

141. Pupeză 2012, p. 260.

de acoperire, unelte de genistică etc.). În lipsa acestora șansele de reușită ale atacului imediat sunt extrem de reduse, astfel că asediul prelungit este singura opțiune, în speranța epuizării resurselor asediaților. Dacă situația strategică generală permite, această tactică este și cea mai ieftină, căci se evită pierderile umane, altfel consistente – poziția dominantă a apărătorilor fiind în mod evident în avantajul acestora.

Asediul prelungit devoalează una dintre slăbiciunile fundamentale ale cetăților, iar pentru cetățile dacice extrem de prezentă. Cu câteva probabile excepții, lipsa surselor de apă a fost întotdeauna cauza principală a capitulării asediaților¹⁴². Această vulnerabilitate nu a putut fi rezolvată satisfăcător de constructorii cetăților dacice. Zidirea unor bazine-cisterne este rarisimă, cel puțin prin prisma descoperirilor arheologice. Cisterna fortăreței de la Blidaru pare de dată târzie, dacă admitem că modul de etanșeizare și impermeabilizare cu ajutorul mortarului pe bază de var se datorează ca și concepție unui meșter roman, iar poziționarea ei în exteriorul zidurilor o face utilă pe timp de pace, nicidecum în timpul unui asediu. Desigur că apa era adusă de la izvoarele din proximitate și stocată în recipiente de ceramică (chiupuri?) și/sau lemn, dar aceasta era cantitativ limitată, chiar în cazul când existau bazine speciale. Completarea ei cu ape pluviale, cel puțin în timpul asediilor, era dependentă de starea vremii¹⁴³ și oricum problematică, dacă ținem seama, de exemplu, de inexistența unui sistem de colectare eficient (scocuri, jgheaburi, prelate etc.).

Dar principala vulnerabilitate a unei cetăți consta nu în trăinicia zidurilor sau în resursele limitate de care dispunea, ci în faptul că era un doar simplu punct de rezistență. Chiar capitala regatului dac nu este foarte întinsă – cu referire la perimetrul zidurilor de apărare –, iar celelalte cetăți au, în general, dimensiuni mult mai mici. Nici o cetate nu poate rezista singură, pe termen mediu și lung, în fața unor asediatori organizați și decși. O cetate este puternică, aproape întotdeauna, nu datorită propriilor ziduri, ci datorită sprijinului altor cetăți. *Autarkeia* greacă este imposibilă în mediul dacic. O cetate dacică nu-și este sieși suficientă, iar despre autonomie nici nu poate fi vorba. Numărul mare de astfel de puncte fortificate, uneori la distanțe mici între ele, întotdeauna dominând rute de acces importante, determină o sumă de relații între ele. Cea mai importantă astfel de relație a fost concepția că fiecare fortăreață este parte a unui sistem de fortificare articulat¹⁴⁴. Fără îndoială, că între unii dintre stăpânii acestor cetăți au existat situații conflictuale, în care existența unei cetăți sau două avea logică și utilitate, dar construcția unui număr mare de astfel de fortărețe, începând cu secolul II a.Chr., trebuie însă privită dincolo de acest pragmatism local. Ipoteza existenței atâtor formațiuni tribale câte cetăți oferă o imagine prea fragmentată a structurilor tribale, ca să fie credibilă.

Oricât de tensionate ar fi fost relațiile dintre micii suverani locali, nu există suficiente argumente care să justifice economic fortificarea asiduă a arealului transilvan. Situația externă nu pare nici ea să determine un astfel de efort arhitectonic. Radiografia

142. Interpretarea scenei CXX, de pe Columna traiană, ca fiind împărțirea ultimelor rezerve de apă între apărătorii capitalei Sarmizegetusa, nu ținea seama că exista în perimetrul cetății a cel puțin un izvor de apă, vizibil și azi, situație rar întâlnită în cetățile dacice.

143. Este greu de admis că o cetate putea fi sau că trebuia asediată iarna!

144. Singurele fortificații de teren, în adevăratul sens al cuvântului, le-au reprezentat fortificațiile de baraj de la Cioclovina-Ponorici (Teodor *et alii* 2013) și cele de la Porțile de fier ale Transilvaniei (Tatu 1982-1983, p. 165-169), edificate târziu, sub Decebal.

situației geo-politice și militare a începutului de secol II a.Chr. nu adună suma de factori externi, care ar fi putut determina ridicarea unui număr atât de mare de fortărețe de toate tipurile, pe aproape întreg spațiul intra-carpatic.

Principala problemă ar fi trebuit să o constituie expansiunea celților spre est, ajunși în părțile de nord și nord-vest ale Transilvaniei, începând cu a doua jumătate a secolului IV a.Chr. Fără a putea preciza repere cronologice exacte, este vizibil că dominația politico-militară asupra zonei exercitată de aceștia se disipează treptat, în paralel cu *incrementa Dacorum per Rubobosten regem*¹⁴⁵, pentru ca, la începutul secolului II a.Chr., influența lor să nu mai fie sesizabilă arheologic. Ultimele presiuni dinspre vest au fost anihilate de Burebista care a învins și alungat ultimele alianțe celtice din zona panonică¹⁴⁶. Celții care au trecut Dunărea nu mai puteau constitui, pentru zona intra-carpatică, o problemă. Efemerul regat celtic *de la Tylis*, ce a adunat rămășițele respinse de regii elenistici, a sfârșit distrus de o răscoală a tracilor, iar banderile rămase în urma lui (compuse din traci și celți), ce umblau după pradă pe litoralul pontic, erau alungate de ușor de detașamentele relativ mici ale basileilor geți de la Dunărea de Jos¹⁴⁷. Celții rămași în Balcanii de vest, grupați acum sub numele de scordisci (amestecați cu traci, daci¹⁴⁸ și probabil iliri), aveau propriile probleme spre sud, odată cu căderea Macedoniei și înaintarea romană¹⁴⁹. Prea departe pentru a conta pentru podișul transilvan, prezența romană în Balcani, la începutul secolului II. a.Chr., are ca efect notabil alianțele constante dintre scordisci, tribali și daci, a căror principală direcție de atac a fost spre sud¹⁵⁰. Spre est, după câteva contacte cu dacii, bastarnii germanici, sosiți în siajul migrației celtice, sunt respinși¹⁵¹ și renunță la

145. Trogus Pompeius (în prologul cărții XXXII-a a *Historiae Philippicae*) vorbește despre *creșterea* (puterii) *dacilor prin* (sau sub) *regele Rubobostes*. Discuțiile asupra identității acestui basileu local (Cf. Nistorescu 2010, p. 23-42) și implicit a perioadei când a domnit, nu au dus la o tranșare definitivă a problemei, dar majoritatea istoricilor plasează domnia lui în jurul datei de 200 a.Chr., iar regatul său undeva în Transilvania (Petolescu 2010, p. 37-38, cu bibliografia subiectului). Evenimentul consemnat poate contribui la explicația vizibilității arheologice a elementelor autohtone.

146. Strabon, V, 1, 6; VII, 5, 2.

147. Russu 1963, p. 129-130.

148. Dio Cassius, LI, 22, 6.

149. Popovic 1994, p. 13-21.

150. Secolele IV-II a.Chr. au fost scena cronologică a unor transformări sociale și spirituale importante în spațiul Balcanilor de nord. Una dintre cele mai importante este apariția în acest areal a unor asocieri de artefacte și practici funerare specifice acestei zone, fapt explicat prin apariția unei noi identități culturale, numite convențional grup/facies/orizont *Padea-Panaghiurski Kolonii*, după numele a două situri reprezentative, din România și Bulgaria. Asocierile în cauză au permis concluzia că avem de a face cu un conglomerat de grupări etnice de origini diferite (preponderent tracice și celtice, dar nu numai), aflate sub hegemonia unor clanuri războinice, care aveau interese, tactici și strategii comune, finalizate în manifestări identitare specifice. Deși inițial posedau un arsenal propriu fiecărei componente etnice, acesta a fost, în final, amalgamat, devenind particular grupului în discuție. Fără a fi un fenomen pe deplin acceptat de către istoriografia modernă, românească și bulgară, cercetările ultimei decade îndeosebi, au impus această denumire ca fiind, deocamdată, singura care reflectă mulțumitor întregul fenomen. Concentrarea asocierilor pe un spațiu relativ restrâns, geografic și cronologic, a permis ipoteza unei culturi relativ unitare. Deși această denumire nu mai reflectă astăzi întreaga complexitate a problemelor legate de descoperirile de acest fel (este vorba mai ales de implicațiile etnice, istorice și de civilizație), totuși ea a rămas în uz, fiind încă folosită pentru evitarea unor confuzii terminologice. Trebuie remarcat că purtătorii acestui *facies* nu au construit cetăți în zona originală, contribuția lor la solidificarea regalității dacice fiind de natură conceptuală și identitară (posibil și demografică însă).

151. Trogus Pompeius, XXXII, 3, 16. Regele dac Oroles, cel care îi respinge, este poziționat cronologic tot

forțarea pasurilor Carpaților, reorientându-se spre zona Dunării de Jos, unde organizează sau participă la incursiuni militare de amploare, care îi vor epuiza. Deși izvoarele istorice îi vor mai menționa sporadic, ei nu vor mai constitui un pericol, cu atât mai mult pentru zona intra-carpatică¹⁵².

Nu exista, așadar, nici o presiune militară externă, capabilă să determine frenezia fortificării spațiului transilvănean la dimensiunea relevantă de cercetările arheologice.

Plecând de la aceste considerente, motivația trebuie căutată în interiorul societății, în mentalitatea acesteia, plecând de la noile realități. Clivajul noilor structuri sociale este extrem de vizibil. *Polisurile* grecești, în contrast cu autonomiile fiecărei cetăți, aveau un ritm comun, fie că îl vedem în frecventarea unor sanctuare comune, fie că îl deducem din relația cu marea, chiar și a cetăților din interior sau din tradițiile colportate de barzi în tot spațiul elen. Acest ritm era necesar și desigur pleiada de cetăți dacice își aveau propriul ritm, chiar dacă nici măcar ele nu-și dădeau seama de asta.

Departa de modul de consultare publică practicat la curtea lui Dromihete¹⁵³, cu numai un secol înainte, regele Oroles impune supușilor un comportament umilitor, fără să existe opoziție. Scena, chiar admitând improbabilitatea desfășurării ei întocmai, denotă o schimbare radicală pe planul vertical al relațiilor interne, cu atât mai mult cu cât supușii regelui nu erau niște țărani neînsemnați, ci chiar oștenii săi. Liderii locali aveau acum autoritatea să impună modificări radicale de comportament social, aplicabile imediat. Pentru ceea ce începeau să construiască, acest lucru era esențial.

Secolul II a. Chr. a primit ca supranume sintagma *veacul întunecat*¹⁵⁴, pentru a ilustra *tăcerea izvoarelor istorice* ale acestei perioade. În spatele acestei discreții arheologice s-au petrecut însă mutații socio-politice și militare fundamentale, care au schimbat radical structurile sociale ale comunităților intra-carpatică, greu sesizabile arheologic. Sau, mai exact, greu interpretabile. Cauzele acestui amplu fenomen sunt diverse, fiind atât interne (decăderea puterii getice, clivajul social pronunțat, identificarea și accesul la resurse, o evoluție internă a comunităților etc.), cât și externe (alogeni noi etc.). Rezultatul cel mai vizibil al acestor procese a fost modificarea mentalităților, în special în sfera fenomenului militar, atât la nivel de grup, cât și la nivel individual. Afirmarea unor lideri militari puternici, charismatici și îndrăzneți, a însemnat, înainte de toate, revigorarea unor ancestrale tradiții războinice ale comunităților nord-tracice, cărora li s-au adăugat experiențele marțiale ale unor populații alogene cu care aceștia au venit în contact.

În acest cadru, căpetenia unui clan – pentru începutul perioadei e dificil să putem vorbi de o depășire largă a particularităților tribale – trebuia să-și dovedească meritele,

în jurul anului 200 a. Chr.

152. Totuși specialiștii presupun, în lipsa unor surse sigure, că una dintre campaniile lui Burebista a avut ca țintă și puterea bastarnilor (Crișan 1977, p. 259-260). Chiar dacă forțele bastarne ar mai fi fost considerabile, nu există dovezi că ar mai fi avut intenția de a pătrunde în Dacia, dimpotrivă se admite că aceștia s-au aliat cu alte populații de la Dunărea de Jos împotriva guvernatorului Macedoniei, Antonius C. Hybrida, care, iernând la Dyonisopolis în 61-60 a. Chr., a stârnit cu lăcomia lui răscoala cetăților pontice (Dio Cassius, XXXVIII, 10, 1-3). S-a pus întrebarea dacă nu cumva Burebista a participat la coaliția barbară, dat fiind momentul cronologic si interesul regelui față de litoralul pontic. Strabon, *Geografia*, II, 1, 41 (C 93); II, 5, 12 (C118); II, 5, 30 (C 129).

153. Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, XXI,12, 3-5

154. Sîrbu, Florea 1997, p. 91. Sintagma este preluată și analizată și de P. Pupeză (Pupeză 2012, *passim*).

organizând raiduri de jaf¹⁵⁵, care să-i confirme periodic valoarea. Prin succesul acestor expediții autoritatea liderului devenea incontestabilă¹⁵⁶, dar eșecul determina schimbări bruște în ierarhie. Pentru perioada de până la concentrarea puterii în mâinile aristocrației dacice din Munții Orăștiei, putem presupune că ierarhizarea și promovarea indivizilor se făcea, în cele mai multe cazuri, pe baza valorii personale, aristocrația militară fiind de fapt o meritocrație. Modificări structurale în acest tablou devin vizibile abia în epoca lui Decebal, când militarii profesioniști devin o categorie inferioară aristocrației ereditare¹⁵⁷, de curte.

Spre deosebire de alte popoare barbare, clanurile războinice din interiorul Arcului Carpatic nu s-au mulțumit cu schimbătoarele victorii militare pentru a-și sublinia valoarea. Războinicii prinseseră gustul puterii, iar nevoia de afirmare a acesteia a fost concretizată în ridicarea de cetăți. Noile elite aveau nevoie de proiecția în propriul teritoriu a autorității lor, iar patrularea călare a domeniului pe timp de pace și raidurile sezoniere în alte spații nu mai erau suficiente. Nu lipsit de importanță este și faptul că raidurile periodice în bogatele regiuni sud-dunărene au determinat modificări economice și, desigur, lărgiseră orizonturile aristocrației războinice geto-dacice.

Ridicarea unei fortărețe a devenit nu doar parte a unei competiții acerbe, specifice elitelor militare din Europa proto-istorică¹⁵⁸, ci un element-cheie de iradiere a prestigiului și puterii militare și economice deopotrivă¹⁵⁹, cu efecte pe termen lung. Accederea unui individ în rândul unei elite nu este determinată fundamental de calitățile lui, ci ea este rezultatul alinierii valorii individului la valorile grupului elitist. Cu alte cuvinte, pentru a face parte dintr-o asociație de indivizi, cel mai important lucru este ca membrii acelui grup să îl considere pe pretendent drept un egal al lor. Acest statut era precizat, pe lângă formele discrete ale autorității (descendența, charisma, suportul religios, relațiile cu alte surse de autoritate, potența economică), de o serie de atribute extrem de vizibile ale acesteia (podoabe și bijuterii, rituri și ritualuri funerare complexe, arme și echipamente specifice, postura de cavaler, puterea suitei). Autoritatea, privită ca un concept social, a utilizat dintotdeauna o vastă semiotică, destinată să proiecteze în structurile inferioare imaginea, forța și caracteristicile elitei. Cea mai vizibilă, importantă și costisitoare proiecție a autorității (și implicit a valorii individului) a fost fortăreața, sediul puterii sale, devenit prin asocierea atributelor religioase¹⁶⁰, dar nu numai, centru rezidențial. Posesia cetății comunica apartenența la o categorie socială distinctă, locul proprietarului în

155. Nu avem date despre raidurile inter-tribale, dar astfel de expediții, având ca țintă zone prospere depărtate, sunt consemnate, cu plecare din centrul Transilvaniei, relativ timpuriu. În acest caz ținta a fost litoralul pontic (*Consolatio ad Liviam*, 387-388).

156. Este elocvent în acest sens comportamentul social al dacilor exprimat cu ocazia victoriei împotriva legiunilor romane, a armatei conduse de Decebal. Succesul militar a convins nu doar masa războinicilor că tânărul general este favoritul zeilor (Iordanes, *Getica*, 78), ci și aristocrația regală, că acesta este apt să devină rege. Transferul de putere a beneficiat astfel de o puternică încărcătură spirituală. Episodul relevă, în același timp, o tradiție a afirmării valorii războinice a elitei militare, care trebuia să-și confirme prin victorii militare statutul și reputația.

157. Petre 2004, p. 257.

158. Florea 2006, p. 8.

159. Această situație ar putea fi reflectată și de apariția unor emisiuni monetare locale spre jumătatea secolului II a. Chr. Glodariu 1970, p. 501-505.

160. Sîrbu, Florea 1997, p. 16-17.

ierarhie, puterea efectiv deținută, competențele personale, relația cu autoritatea superioară (atunci când aceasta exista), finalizând stratificarea, pe verticala geografică și socială, a comunității proprii. Calitățile fortăreței – aici incluzând mărimea, capacitățile defensive, rutele dominate, resursele controlate, valoarea garnizoanei, costurile și eforturile depuse etc. – au determinat desigur și o stratigrafie orizontală, de tip centru-periferie, unele cetăți fiind dominante în raport cu altele¹⁶¹.

Dar unul dintre cele mai importante atribute fortăreței era acela că transforma starea de spirit nu numai a proprietarului, ci și a celor din jurul său, prin inducerea unei serii de comportamente agreeate. Desigur, pentru aristocratul războinic, era prioritară în principal atitudinea oamenilor săi de arme, grupul intern pe care se baza forța lui militară, dar la fel de importantă era construcția unui confort mental la nivelul structurilor inferioare, în fapt baza economică și demografică necesară eforturilor concrete din teren.

Excurs 2. Satul

Înțelegerea relațiilor dintre om și mediul natural, într-un anumit moment sau epocă istorică, dintr-un areal geografic anume, se poate face urmărind efectele acestor interacțiuni observabile prin cercetări arheologice, dar și apelând la analogii etnografice. Pot exista, de asemenea, pentru secvența istorică cercetată, informații obținute de către alte științe, orizonturile cunoașterii fiind limitate doar de granițele dintre diferitele domenii de cercetare implicate în analiza interacțiunilor reciproce dintre om și habitatul său.

O astfel de secvență temporală și spațială este perioada Regatului dac, asupra căreia izvoarele istorice și arheologice, deși nu atât de numeroase pe cât ne-am dori, conturează o sumă de dimensiuni militare și sociale efervescente. Aceste date privesc fragmente de istorie politică, părți importante ce surprind evoluția fenomenului militar, capitole de istorie socială, culturală și religioasă, într-un cuvânt aspecte scoase în evidență de elitele societății, poate în aceeași măsură în care însăși aceste elite sunt vizibile ca emanații ale fenomenelor și interacțiunilor enumerate.

Istoriografia contemporană, deși a operat cu insuficiente puncte de plecare, a creionat atent structura societății dacice, evidențiind ierarhizarea acesteia, dar, cu mici excepții, concentrându-se pe dimensiunile elitelor politice și religioase. Studiarea concretă a „etajelor inferioare” ale societății dacice este grevată atât de lipsa urmelor lăsate de către aceștia, cât și din cauza predilecției pentru cercetarea păturilor sociale dominante. Această lacună este parțial acoperită de unele studii asupra societății nord-dunărene, care includ abordări diverse ale problematicii, foarte puține încercând însă să surprindă habitatul rural care, până la urmă, a constituit baza civilizației autohtone.

Fără pretenția că acest unghi de vedere poate fi acoperit, acum și aici, în totalitatea sa, pare un moment bun pentru a schița măcar reperetele problemei.

Componenta rurală a societății – dacă putem împărți în urban și rural civilizația dacică – a fost întotdeauna caracterizată printr-o pronunțată autonomie în raport cu formele de organizare socio-economice dominante, exterioare ei, caracteristică universală de altfel.

161. Florea 2011, p. 161-162.

Satul, ca formă de locuire sau de aglomerare umană are o vechime imposibil de determinat, dezvoltându-se întotdeauna într-un habitat stabil, ocupat de o comunitate cu caractere etnice, sociale sau culturale unitare. El are, de asemenea, o structură teritorială și economică bine definită, atât în cazul celor bazate exclusiv pe producția agro-pastorală, cât și în cazul satelor (așezărilor) în care predomină activitățile economice (forestiere, miniere, meșteșugărești, pescărești etc.).

Întemeierea unui sat nu putea fi făcută fără o bună relaționare a viitoarei vetre cu habitatul adiacent, fiind preferate locurile care ofereau o buna protecție climatică, dar și istorică, căutate fiind zonele ce beneficiau de o bună protecție naturală: văi, lunci, culmi, depresiuni. Nu lipsită de importanță era existența surselor de apă, a surselor de materii prime și apropierea de terenurile de cultură. Tot din considerente strategice, unele sate au fost durate pe insule ale râurilor sau în coturile și meandrele apelor ori pe terase înalte.

Oricare dintre aceste așezări avea în componență **vatra satului** – o suprafață clar delimitată, destinată locuințelor familiale, anexelor acestora, atelierelor și în unele cazuri unor construcții comunitare. Cealaltă componentă de bază a satului o reprezintă **hotarul (moșia)** – zona de activitate economică, ce cuprindea terenurile cultivate (sau cultivabile), pădurea, fânețele, pășunile, viile, livezile comunității. Tot aici puteau exista diverse construcții – sezoniere sau permanente – folosite pentru adăpostirea animalelor sau a recoltelor. Alegerea vetrei satului depindea în bună măsură de accesibilitatea la aceste hotare. Satul a fost întotdeauna dependent, așa cum s-a spus, de o sumă diversă de resurse, necesare atât vieții cotidiene, apă, lemn, hrană, cât și de resurse care să îi permită să desfășoare activități economice capabile să-i asigure elementele de subzistență la care nu avea acces direct.

Discutate în ordinea importanței, apa este de departe factorul determinant în întemeierea unei așezări și în continuitatea acesteia, cunoscut fiind că, îndată ce apăreau modificări ale calității sau ale accesului la sursele de apă, dinamica locuirii așezării suferea drastice transformări. Bogata rețea hidrografică a Daciei preromane a permis în acest sens subzistența a numeroase așezări rurale.

Nu lipsită de însemnătate, pentru existența satului, trebuie să fi fost clima zonei în care fusese întemeiat și în care el exista. Astfel deveneau cruciale pentru dinamica locuirii orientarea locuințelor, direcția și intensitatea vântului ori cantitatea de precipitații anuală. Fiecare loc are un microclimat propriu, complex, cu diferite grade de fluctuație a temperaturilor anuale, a sistemelor barice și a cantității precipitațiilor, fluctuații care au un impact major asupra populației, animalelor și plantelor din arealul respectiv. De asemenea sunt influențate de climat, atât apele de suprafață, cât și pânzele freatice. Clima impunea alegerea unui anumit tip de locuință, a unei mode în ceea ce privește vestimentația, determina existența spațiilor cu destinație specială – cele pentru stocarea rezervelor alimentare – și, în definitiv, impunea o anumită dietă alimentară. Orice modificare climatică se răsfrângea direct asupra demografiei locale, cu implicații directe asupra bazei de resurse alimentare, încălzirea determinând un spor demografic, iar răcirea, reducându-l. Clima a condiționat, pe lângă viața cotidiană, arhitectura, oamenii trebuind să intervină pentru a-și crea un microclimat interior adecvat, capabil să echilibreze factorii de mediu, atunci când modificările externe depășeau un anumit grad de suportabilitate.

Nevoia suplimentară de căldură, necesară pe timp rece și pentru uscarea în sezoanele umede, a condus de timpuriu la construcția vetrei, sursă de căldură și lumină ce a devenit, încă de la începuturile amenajării locuințelor, principalul element al construcției.

Din aceste considerente, vatra casei a constituit o *axis mundi* a locuinței, reunind în jurul ei membrii familiei, oferind lumină și căldură, fiind indispensabilă în procesul de preparare a hranei, căpătând de timpuriu o importantă dimensiune spirituală. Această stare de fapt a condus la transformarea vetrei în altarul familiei, locul de sacrificii, sacralitatea ei transformând-o nu doar în elementul principal al casei, ci și în locul în care, atunci când nu erau plecați, oamenii își desfășurau întreaga activitate.

La fel de importante pentru orice așezare erau resursele naturale de primă necesitate, lemnul, sarea, diverse minereuri ce ofereau un suport economic satului. Societatea dacică, adesea considerată o „civilizație a lemnului”, s-a folosit de bogatele păduri existente pentru a-și construi și încălzi locuințele, pentru a-și fabrica mobilă și unelte sau pentru a-și prepara hrana. Accesul la sursele de lemn era deci vital, iar forma și amplasarea locuințelor depindea de tipul de lemn specific arealului respectiv. De o maximă importanță în existența așezărilor rurale, în special a celor agro-pastorale, era existența zăcămintelor de sare, satele care nu dispuneau de resurse proprii fiind nevoite să obțină prin schimburi economice sau pe alte căi. Solurile, mai ales în cazurile satelor cu o economie de tip agro-pastoral, contribuiau decisiv la întemeierea și prosperitatea comunității locale, terenurile agricole și pășunile constituind baza și rezerva de alimente. La fel de importante erau acele materii prime de care depindea profesional așezarea: fier, cupru, aur, argint și alte metale, dar și argila (lutul) sau piatra de carieră constituind resurse ce puteau permite existența unor sate, unele chiar specializate în exploatarea acestor resurse.

Condițiile de întemeiere și dinamică a așezărilor depindeau nu doar de factorii naturali, ci și de cei antropici, oamenii aducând adesea modificări habitatului, prin incendieri, desecări, defrișări sau terasări, amenajând terenul, pentru a obține maxim de confort și de productivitate. Un alt factor antropic îl constituia așezarea locuirii pe rutele comerciale, fie că acestea erau terestre sau depindeau de cursul unor râuri navigabile. Este posibil ca ambele situații să fi coexistat, drumurile să urmeze de fapt traseul apelor, dublându-l. Prosperitatea unor așezări trebuie să fi fost în strânsă relație cu rutele comerciale care străbăteau zona, permițând uneori dezvoltarea unor sate dincolo de accepțiunea de simplu târg, devenind adevărate *emporii*.

La fel de importantă în dinamica unei așezări era relația cu centrul de putere local, *dava*, reședința seniorului local și a suitei acestuia, către care se îndreptau o parte din produsele sătenilor. Satele și așezările din perimetrul controlat de stăpânul cetății, furnizau principala forță de muncă necesară la construcția fortăreței. Astfel, satele erau situate în apropierea cetăților, căroră, pe lângă cotele datorate, le mai asigurau întreținerea și reparațiile, iar în cazuri extreme, chiar apărarea. Pentru un sat relația cu cetatea era importantă și la nivelul percepției. Poziția înaltă a cetății asigura vizibilitatea ei de pe teritoriu, constituind nu numai un reper fix, ci și unul mental. Într-o lume dominată de incertitudini și fluctuații, perenitatea unui astfel de centru, puterea emanată – pe care seniorul sau oamenii lui aveau toată grija să o facă cunoscută, chiar cu ajutorul forței, când se considera că era cazul – aveau darul de a oferi ideea de protecție. Acest scenariu

diversifică tipul de relații dintre așezările rurale și centrul de putere. Prezența templelor numai în proximitatea cetăților importante, canalizează către acestea atenția și implicit considerația religioasă a comunităților¹⁶².

O problemă mai puțin cercetată este cea a aristocrației provinciale. Nu toți nobilii aveau cetatea lor și, chiar dacă cel puțin conceptual aparțineau elitei războinice, din varii motive (economice, sociale, militare etc.) o parte trebuie să-și fi avut rezidența în teritoriu. Cel puțin, așa putem deduce din interpretarea unor descoperiri, funerare sau nu, localizate departe de centrele fortificate, așa cum sunt mormintele aristocratice de la Teleac, Tărtăria, Blandiana sau depunerile de la Bulbuc (jud. Alba)¹⁶³. Ierarhizarea în cadrul elitei militare¹⁶⁴ este sugerată și de faptul că această aristocrație rurală arareori și-a permis luxul de a păstra în inventarul funerar spadele caracteristice. Este posibil ca aceste arme să nu fi fost legate de ritualurile efectuate, funerare sau nu, fie din cauza costurilor de producție mari, fie din alte motive ce nu pot fi străine de statutul războinicului. Se observă că ele nu par să lipsească în cazurile care au tangență cu cetățile importante sau cu înmormântările deosebite. Este posibil ca acest tip de depuneri de arme să denote o ierarhizare internă a nobilimii, ceea ce s-ar fi putut reflecta în distanța dintre mormânt (domeniu?) și centrul zonal de putere. Oricum am privi prezența aristocrațiilor în mediul rural, admițând chiar că aparțin eșaloanelor inferioare de comandă, ar putea sugera un control al teritoriului extrem de ramificat, cu implicații directe asupra economiei locale și generale. Această structură este clară pentru perioada de sfârșit a regatului dac¹⁶⁵.

Privind retrospectiv, satul, în cazul de față cel dacic, apare ca fiind un nod important în complicata rețea socială a contextului istoric discutat. Desigur, elementele enumerate sunt, în majoritate, rezultate ale logicii istorice și ale analogiilor din vremuri mai apropiate, în care componentele habitatului primar au putut fi cunoscute mai bine. Totuși în dimensiunea lor istorică, factorii de habitat, fie naturali, fie antropici sunt universal valabili și în consecință, perfect aplicabili și satului antic. La aceste considerații contribuie, din ce în ce mai mult și cercetarea arheologică a diverselor puncte de locuire rurală și relaționarea acestor puncte cu mediul și structura socială care le-a conținut.

Devine astfel vizibilă importanța economică, demografică, culturală chiar, a

162. Funcția războinică a aristocrației nu mai necesită dispute, dar statutul acestor militari nu exclude componenta sacralizantă a condiției de nobil. La fundamentarea unei ideologii războinice, susținerea religioasă a debutat – cel puțin la modul vizibil în istoriografie – cu dualitatea autorității centrale dintre politic, militar și sacru (Strabon, VII, 3, 11). Influența religiei, ca instituție, marchează depășirea organizării tribale și trecerea societății la stadiul de cetate. „[...] pentru a le da o regulă comună, pentru a institui o conducere și a obține o ascultare de bună voie, pentru a face să se renunțe la pasiune în favoarea rațiunii, ca și la rațiunea individuală în favoarea celei publice, este fără îndoială nevoie de ceva mai puternic decât forța brută, mai respectabilă decât interesul, mai sigur decât o concepție filosofică, mai imuabil decât o convenție [...]” (Coulangel 1878, p. 148). Pentru epoca în discuție soluția a fost sentimentul religios și exploatarea lui. Cf. Iordanes, 39; 67; 69.

163. Borangic 2014, p. 271-272. Existența unei aristocrații provinciale poate fi argumentată nu doar cu ajutorul mormintelor de seniori războinici aflate departe de centrele mari, ci și prin prezența unor cetăți de foarte mici dimensiuni, modeste ca inventar și construcție, dar locuite permanent.

164. Există și consemnată la alți barbari: *Ba sunt trepte și în ceata soților, hotărâte de căpetenie*; și de aceea este o mare întrecere între soții din jurul căpeteniei, care să aibă locul întâi lângă căpetenia sa, și între căpetenii, care să aibă soți mai mulți și mai viteji. Cf. Tacit, *Germania*, XIII, 2.

165. Criton, *Geticele*, 5, 2, - *Lexiconul Suidas*, s.v. *Boutiais*.

așezărilor rurale din Dacia preromană, anonimatul în care s-au născut, evoluat și murit putând fi considerat încă o nedreptate pe care istoria i-a făcut-o satului în general.

Centrul rezidențial

Rolul social și militar al aristocratului războinic, stăpân al unei cetăți sau reprezentantul unei autorități superioare (alt aristocrat, instituția regală), a fost asigurarea stabilității unui anumit teritoriu precum și administrarea lui. Este evident că rangul unui asemenea personaj era în directă corelație cu poziția pe care o ocupa cetatea lui în cadrul ierarhiei fortărețelor. Chiar dacă inițial construcția puzderiei de cetăți și cetățui a fost rezultatul unor inițiative locale, foarte curând acestea au început să relaționeze reciproc, în cadrul unui sistem, întâi regional, apoi centralizat. Coagularea triburilor și eterogenelor alianțe sub autoritatea lui *Burebista*, a eliminat libertățile căpeteniilor locale, chiar dacă împotriva îndărătnicilor a fost folosită forța, fapt explicat prin urmele de incendiere ale unor fortărețe, asociate epocii¹⁶⁶.

Noul centru de putere, stabilit acum în munții Orăștiei, a modificat dimensiunea relației centru-periferie. În funcție de o serie de factori, cetățile se ierarhizează, unele fiind mai importante decât altele. Ce anume făcea această diferență? Sau mai exact care cetate era și centru rezidențial?

Este foarte dificil să stabilim acum exact valoarea unei cetăți în raport cu celelalte – poziția geografică, resurse deținute sau controlate, puterea seniorului local, raporturile cu alți lideri sunt tot atâtea variabile care determinau la această ierarhizare. Putem admite însă că o cetate devenea centru, atunci când întrunea cât mai multe atribute. Pentru începutul secolului II a.Chr., când spațiul intra-carpatic nu era încă dominat de o singură autoritate, e și mai greu de diseminat importanța fiecărei fortărețe. Unele puteau fi simple puncte de sprijin, în cadrul aceleiași formațiuni tribale, altele, sediile unor șefi mai puțin importanți, iar altele, ale unora mai puternici. Ierarhizarea devine vizibilă doar după ce getul Burebista, numit nedezinteresat *cel dintâi și cel mai mare rege din Tracia*¹⁶⁷, lichidează autonomiile locale. Majoritatea cercetătorilor sunt de acord că, începând cu acest rege, centrul de putere se mută în interiorul Arcului Carpatic, tacit sau nu, sugerând că noua capitală ar fi fost stabilită inițial la Costești¹⁶⁸ – *deși arheologic nu au fost relevate structuri care să se potrivească cu statutul regal, excepție poate turnul de pe acropolă. Oricare ar fi fost noul sediu – Costești sau Sarmizegetusa –, cetățile din teritoriu se vor alinia pe această axă. Importantele resurse din zonă, în special de fier, dar și de alte materii, au concentrat aici o febrilă activitate meșteșugărească și, foarte probabil, comercială. Noile surse de venit, adiacente puterii militare, au creat premisele eforturilor arhitectonice depuse. Peisajul se*

166. În principal aceste incedieri, poziționate cronologic în timpul expansiunii regatului dac, sunt vizibile la centrele mari (Racoș, Cetățeni, Cetatea Zânelor, Cărlomănești), singurele care ar fi putut obiecta în fața forței puse în mișcare de către Burebista.

167. Decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion din Dionysopolis. Una din inscripțiile care conțin numele regelui get. Cf. Sorin Olteanu, *Decretul dionysopolitan (IGB I²:13) în cinstea lui Acornion*, <http://soltm.com/inscr/igb/0013/0013.htm>, la 24.10.2014.

168. În condițiile în care la Racoș și Tipia Ormenișului, puncte cel puțin contemporane cu perioada lui Burebista, dacă nu mai timpurii, aceste structuri (temple, clădiri, ziduri etc) existau. Cf. Costea 2006, p. 161-208.

*schimbă radical și relativ repede. Idei, concepții și arhitecturi noi, cunoștințe tehnologice și meșteșugari vin sau sunt aduși din toate zonele controlate – sau doar jefuite*¹⁶⁹ – de către daci. În paralel cu puternicele cetăți de piatră ecarisată, în proximitatea capitalei, pe terasele săpate în acest scop, se ridică numeroase temple. Zeii locuiau acum lângă cetate, iar *majoritatea tăcută*¹⁷⁰, chiar dacă-și păstra micile practici magico-religioase, putea vedea acum că elita își avea propriile ritualuri.

Nu știm cât de publice erau ceremonialele ținute aici, dar putem presupune impactul social al acestui melanj dintre sacru și regalitate¹⁷¹ și, mai mult, putem observa rezultatele. Noile structuri de putere au reușit să mobilizeze capacitățile comunităților pentru a fortifica regatul. Sarmizegetusa Basileion a devenit cel mai puternic centru rezidențial al dacilor. Desigur că, pe lângă aceasta mai existau alte centre cu diferite grade de autoritate/ autonomie locală. Unele își aveau propriile temple, fie lângă ziduri, fie în imediata apropiere (Racoș, Tipia Ormenișului, Piatra Craivii, Căpâlna, Costești, Piatra Roșie, Blidaru, Bănița). Existența uneia sau unor divinități ale războiului, dincolo de metaforele sau clișeele autorilor antici ori de scepticismul unor cercetători moderni, pare de neconceput având în vedere ideologia militară afișată. Cum unele fortărețe – Căpâlna, Blidaru¹⁷², Bănița etc. – par să fi avut o funcție militară preponderent, este firesc să presupunem existența unor *sanctuare militare*, cu ceremonii specifice¹⁷³. Un aspect ce întărește această afirmație o constituie poziționarea unor morminte aristocratice în proximitatea cetăților, în condițiile unei nefirești discreții funerare a epocii (Piatra Craivii, Cugir, Hunedoara, Costești, Tilișca). Legăturile evidente dintre elitele războinice și cele sacerdotale au contribuit substanțial la crearea unei psihologii de masă¹⁷⁴. Pornind *de la o constelație de regișori, stăpâni ai unor triburi independente [...], în ultimele două veacuri ale Daciei libere, ierarhiile sunt suprapuse de o regalitate și un sacerdoțiu autoritare*¹⁷⁵, iar parte din programul acestei ideologii a fost construcția numeroaselor obiective militar-edilitare.

Ζαρχιμειθέουσα βασιλείων a fost, desigur, centrul regatului – chiar dacă anterior acest statut ar fi putut aparține altor cetăți (Racoș, Costești, Cugir) –, dar administrarea teritoriului a rămas, în bună parte, o sarcină a aristocrației tribale, acum reprezentanta regalității în teritoriu¹⁷⁶. Reședințele acestor nobili îndeplineau aceiași funcție pentru zona controlată, fiind mai mult decât simple puncte de pază. Cetățile lor erau centre rezidențiale pentru anumite sectoare, copiind, atunci când își permiteau, stilul arhitectonic existent în munții Orăștiei (Breaza, Deva, Piatra Craivii, Căpâlna, Tilișca), iar uneori aveau propriile temple (Racoș, Căpâlna, Piatra Craivii, Bănița).

În ierarhia cetăților, dincolo de puterea seniorului local sau, poate în corelație directă cu aceasta, unele dintre fortărețe le surclasau pe altele prin dimensiuni și calități

169. Strabon, VII, 3, 11 (C 303), Suetonius, *Caesar*, XLIV, Dio Cassius, 30, 4.

170. Sîrbu 2006, p. 77.

171. Strabon, VII, 3, 11; Iordanes, 69-70.

172. Concluzia largă a specialiștilor este că această cetate a fost o fortăreață cu rol eminent militar. Această ipoteză va trebui armonizată cu prezența a cca. 25 de terase antropice descoperite în proximitatea fortăreței. Cf. Pescaru *et alii* 2014, p. 3, nota 3.

173. Sîrbu 2006, p. 74.

174. Silius Italicus, *Punicele*, I, 324 – 326; Dion Chrisostomos, *Discursuri*, XII, 19

175. Sîrbu, Florea 1997, p. 116.

176. Criton, *Geticele*, 5, 2.

constructive, aveau în proximitate ateliere diverse, ale căror produse se aflau în gestiunea directă a cetății care devenea astfel și centru de producție. Templele sau locurile de cult erau, de asemenea, motive de prestigiu și autoritate a cetății, iar așezările civile – uneori fortificate – se înșirau pe verticala descendentă, subliniind prin numărul și prosperitatea lor, de fapt, puterea cetății căreia îi dădeau ascultare. Existența, în perimetrul fortăreței sau în proximitatea ei, a unor clădiri deosebite (cazărmi, turnuri, depozite, locuințe etc.) și în definitiv poziționarea geografică (pe cote de teren dominante, pe rute și trasee obligatorii, lângă anumite resurse etc.) contribuiau la statutul cetății.

Cu cât mai multe atribute din acestea cumula o cetate, cu atât mai mult se apropia de ceea ce putem numi centru rezidențial. În ciuda numărului mare de fortărețe – și implicat a dispersiei mari în teritoriu – destul de puține cetăți puteau pretinde această cinste, majoritatea apropiate geografic de nucleul regal de la Sarmizegetusa și mult mai puține la depărtare de acesta. Ceea ce poate însemna că exista atât o autoritate centrală puternică, cât și un sistem de comunicații, control și reacție eficient.

Excurs 3. Turnul-locuință

Autoritatea unui lider se transmitea în teritoriu printr-o serie de semnale și expresii, destinate să facă cunoscută eșaloanelor inferioare, potențialilor concurenți sau inamicilor forța de care acesta dispunea. Unul dintre aceste atribute, cumulând calități din sfera discretului și ostentativului deopotrivă, a fost suita seniorului. Mărimea, valoarea, bogăția suitei reflectau și transmiteau mai departe valoarea și statutul acestuia¹⁷⁷. Întreținuți pe cheltuiala liderului¹⁷⁸, care îi angaja sau în slujba căruia se puneau ei singuri, acești însoțitori (rude, clienți, mercenari, slujbași etc.) trebuiau să staționeze permanent în apropierea nobilului.

Acolo unde reședința aristocratului era pretențioasă, iar puterea economică o permitea, oamenii săi de casă beneficiau și ei de clădiri similare. Este și cazul așa-numitelor turnuri-locuințe, numeroase în proximitatea cetăților din munții Orăștiei (**Fig. 11**).

Aceste clădiri aveau întotdeauna un plan patulater, parterul zidit în tehnica *murus dacicus* (nu întotdeauna cu piatră ecarisată, uneori zidăria era în tehnica *opus incertum*), păstrând însă sistemul de ranforsare a paramentelor cu bârne de lemn. Ele au unul sau două etaje, primul din cărămidă slab arsă, zidită cu lut și un probabil al doilea, din lemn. Pentru zona munților Orăștiei învelitoarea acoperișurilor era din țiglă masivă, iar uneori, din șindrilă. Intrarea în ele se făcea, fie printr-o scară interioară ce pleca de la parter, fie acesta era separat funcțional celelalte etaje și accesul la caturile de sus era posibil printr-o

177. Este ilustrativă în acest sens paralela cu societatea celtică: „...aceștia ori de câte ori este nevoie, ori de câte ori izbucnește vreun război, iau parte cu toții la război. Fiecare din ei au în jurul său cu atât mai mulți clienți sau ambacti, cu cât se distingea mai mult prin origine sau avere. Numărul mare de clienți constituie singura formă de influență și putere pe care o cunosc” (Cezar, *De bello galico*, VI, 15, 1-2) sau cu cea a germanicilor „a fi în toată vremea împrejurat de un roi mare de tineri, tot unu și unu, aceasta-i cinstea, aceasta puterea lor; podoabă pe timp de pace, scut în timp de război! Și nu numai în neamul lor; ci și în obștile vecine căpeteniile își fac nume mare și slăvit, dacă se ridică deasupra celorlalți prin numărul și vrednicia soților: ei sunt cercetați într-una de solii și încărcăți de daruri, și de cele mai multe ori numai faima lor hotărăște soarta războiului” (Tacit, *Germania*, XIII, 2-3).

178. Zirra 1981, p. 147

Turnurile - locuință din proximitatea cetății de la Blidaru (după Pescaru *et alii* 2014)

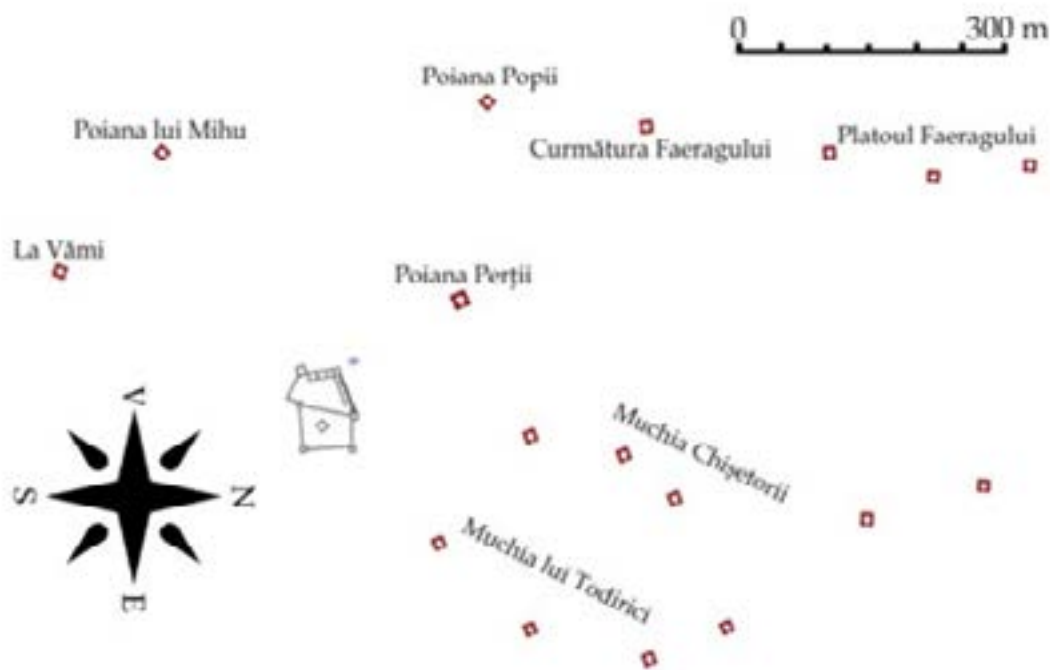

Fig. 11

scară de lemn exterioară. Dacă dimensiunile pe verticală sunt greu de stabilit, cele pe orizontală sunt vizibile în fundațiile păstrate. Acestea ating uneori măsuri colosale, așa cum este cazul turnului (presupus ca inițială reședință regală) de pe acropola de la Costești-Cețățuie (baza acestuia este de 17.50x13.20 m, măsurată pe laturile exterioare)¹⁷⁹.

Nu există, în acest moment, un opis al tuturor acestor turnuri, cu atât mai mult cu cât numărul descoperirilor s-a mărit în ultimul timp. Celor caracteristice, din spațiul transilvan, li se adaugă un număr de turnuri exterioare acestui areal, niciunul însă din piatra ecarisată, în stilul arhitectonic al celor din zona capitalei.

Astfel de turnuri au fost descoperite atât în perimetrul fortărețelor dacice, dar mai ales în exteriorul acestora. Uneori, cetățile au fost mărite prin unirea cu ziduri a unor turnuri inițial izolate (Piatra Roșie, Blidaru). Nu toate turnurile – dintre cele încastrate în fortărețe – aveau acoperiș în două ape, platforma superioară, în acest caz, fiind destinată montării artileriei¹⁸⁰, tip de armament cunoscut și folosit de daci¹⁸¹. Aceste bastioane într-adevăr ranforsau masivele de zidărie și constituiau un avantaj strategic, fiind puncte dominante de unde se puteau executa trageri cu arcul sau aruncări laterale de lănci și proiectile, atunci când erau înaintate față de linia zidului (**Fig. 12**). În acest caz putea frag-

179. Glodariu 1983, p. 27.

180. Scena LVII, 172-173. Stefan 2005, p. 271, Pl. 143.

181. Gheorghiu 2005a, p 165.

menta dispozitivele compacte de atac ale inamicilor.

Pentru zona studiată turnuri-locuință au fost descoperite la Ardeu, Brașov (*Pietrele lui Solomon*), Breaza, Piatra Roșie, Căpâlna, Tilișca, Racoș, Costești, Blidaru, Ciocuța, Cetățuia Înaltă, Sarmizegetusa, Bănița, Râșnov (?), iar exterior arealului, la Divici, jud.

Fig. 12. Turnurile cetății de la Costești și prezumtiva rază de acțiune a artileriei și arcașilor (după Stefan 2005). Se observă o concentrare a zonelor acoperite de trăgători asupra căii de acces.

Caraș-Severin și Cetățeni, jud. Argeș (**Fig. 13**). Un alt turn pare să fi existat la cetatea de la Brad (com. Negri, jud. Bacău)¹⁸², unul la Bâta Doamnei (jud. Neamț)¹⁸³ și probabil unul la Orlovka (Ucraina)¹⁸⁴

Dacă în cazul turnurilor angajate în perimetrul fortărețelor, proprietarul nu putea fi decât seniorul local, în cazul turnurilor izolate, acestea erau locuite de membri ai suitei,

182. David 2004, p. 121.

183. Gostar 1969, p. 12 -15.

184. Glodariu 1983, p. 76.

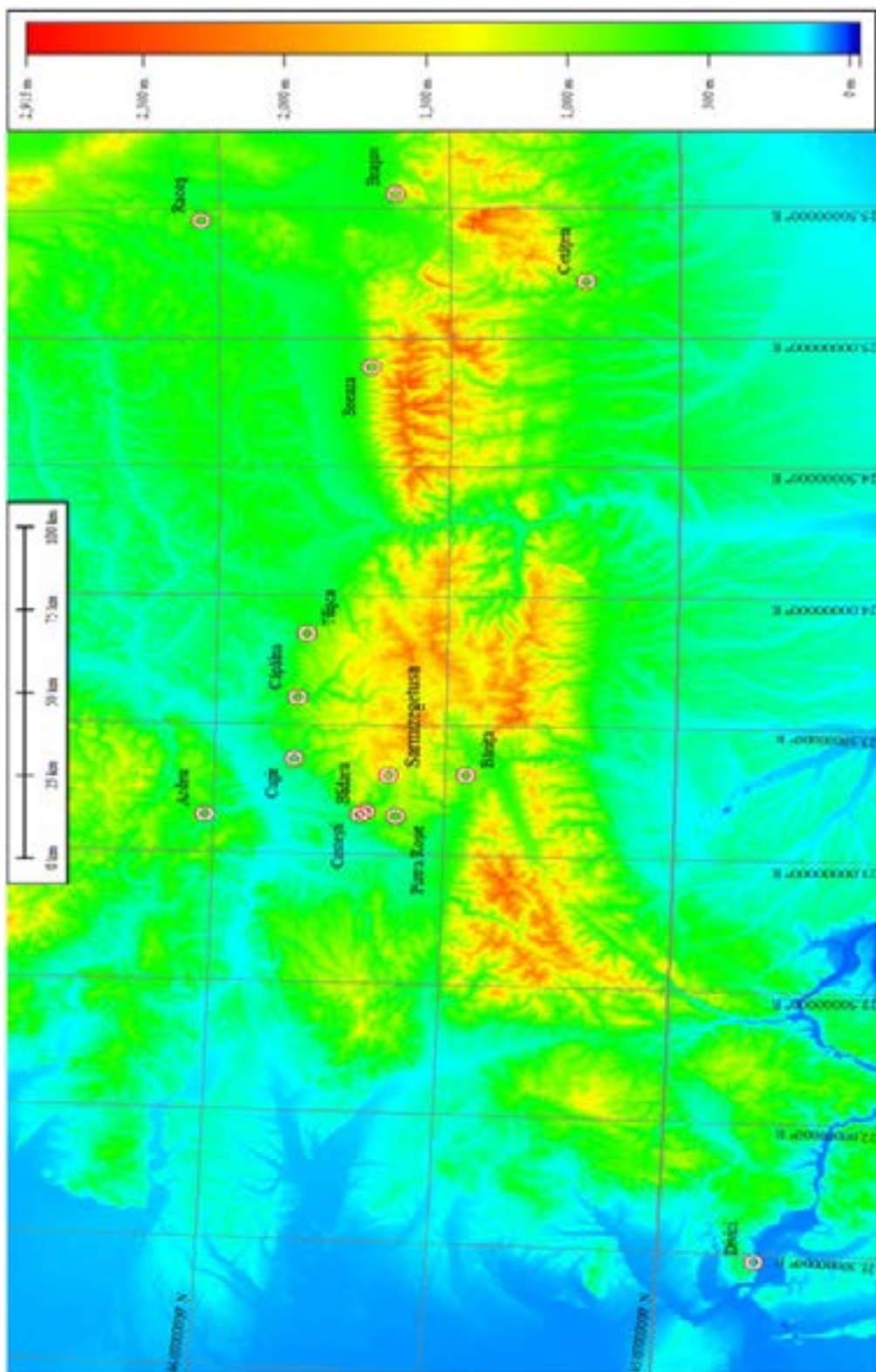

Fig. 13. Cetăți care au turnuri în perimetru . E. S. Teodor

rude sau oameni de încredere.

În ciuda masivității lor, turnurile-locuință erau vulnerabile, desigur cu referire la cele neangajate în fortărețe. Opinia că astfel de construcții blocau sau asigurau defensiv anumite perimetre le creditează excesiv. Rolul lor militar era redus la paza și observarea zonei de vizibilitate, eventual de comunicare vizuală cu alte puncte similare. Nu există urme de fortificații de teren, care să lege între ele turnurile apropiate sau măcar să le protejeze (excepție cele de la Costești). Desigur, putem presupune că existau garduri sau palisade de lemn, la fel de ineficiente însă, fără șanțuri sau valuri de pământ. Lipsa platformei superioare, capabilă să susțină luptători, transforma turnul într-o capcană pentru cei asediați în interior, iar etajul de lemn (și acoperișul de șindrilă când exista) erau ușor de incendiat¹⁸⁵.

Problema inflamabilității ridică o întrebare funcțională. Baza solidă, de piatră a fost utilizată prioritar ca magazie, nefiind depistate vetre de foc decât la un număr mic de turnuri¹⁸⁶. Lipsa unui sistem de evacuare a fumului ar fi făcut oricum etajele nelocuibile, cel puțin în perioada când habitatul interior era încălzit, iar ermetizarea planșelor [realizate din eșafodaj de lemn, eventual lutuit] ar fi făcut inutilă vatra de foc de la catul inferior). În acest cadru, încălzirea încăperilor superioare trebuia făcută direct în acestea, fie cu ajutorul unor vetre portabile, fie cu ajutorul suporturilor pentru jărătic. În ambele situații, pericolul de incendiu era permanent (gătitul se făcea în exterior, așa cum arată vetrele descoperite afară). Este dincolo de orice discuție că pe timp friguros încăperile trebuiau încălzite – nu există argumente pentru a admite locuirea în turnuri doar pe timpul verii –, iar pe lângă instalațiile de foc era imperios necesar și un sistem de ventilație/aerisire¹⁸⁷. Prin prisma confortului hibernal, funcționalitatea acestor turnuri necesită o sumă de investigații suplimentare.

Pe aceste considerente, impozantele turnuri izolate nu puteau fi decât reședințe ale membrilor suitei, iar numărul turnurilor denotă puterea seniorului rezident al cetății. Din punct de vedere locativ, un astfel de turn putea găzdui o familie cu până la trei generații (6-12 membri). O familie, chiar bogată, este puțin probabil că își permitea costurile unei astfel de locuințe. Numărul mare de turnuri, ridicate aproximativ simultan, denotă un program de construcții, decis și finanțat în bună măsură de seniorul cetății, cu largul concurs al autorității centrale.

Concluzii parțiale

Departee de a epuiza sau măcar pătrunde suficient de profund în complicata problematică a cetăților geto-dacice, prezentul studiu și-a propus de fapt doar deschiderea la un alt nivel a discuțiilor privitoare la acest subiect, discuție care va fi continuată în partea a doua, care sperăm va fi mai aprofundată și mai bine documentată.

185. Scenele XXV, XXIX-XXX, LVII, LIX ale Columnei.

186. Astfel de vetre interioare s-au descoperit în turnul de la Vămi (Pescaru *et alii*, 2014, p. 7 și fig7/2, p. 17), la cel de la Poiana Perții (Daicoviciu *et alii* 1954, p. 145) și la turnul de pe Muchia Chișetorii (Daicoviciu *et alii* 1955, 228). Cu toate că este posibil ca situația generală să depindă de stadiul cercetării, astfel de vetre ar fi trebuit să existe și să fie vizibile la fiecare astfel de construcție.

187. Beck *et alii* 2007, p. 147-149.

Privind harta cetăților intracarpătice (**Fig. 14**) și urmărind evoluția cronologică, în măsura în care poate fi făcut acest lucru, apare ca evidentă existența unui lanț defensiv de amploare, particularizat, unic în lumea barbară, care deși inițial nu a fost conceput într-un plan unitar, a căpătat pe parcurs dimensiunea unui sistem amplu în contextul coagulării triburilor geto-dacice.

În cadrul acestui ansamblu, toate tipurile de materiale și tehnici de construcție au fost folosite: lemn, pământ, lut, piatră brută, de talie și ecarisată, bolovani, cărămidă, ziduri, șanțuri, valuri, palisade, berme, bastioane, turnuri, într-un cuvânt tot ceea ce putea oferi natura terenului și forța geniului constructorilor. Fortărețelor li se mai adăugau magazii, clădiri, cisterne, cazarme, terase și temple, sporind concomitent eforturile constructive depuse și implicit imaginea forței economice ale proprietarilor.

Pleiada de fortărețe este subsumată unor principii constructive generale. Ele sunt ridicate pe înălțimi care domină rute, căi de acces, atât interioare, cât și transmuntane, precum și diverse resurse naturale. Preferate au fost promontoriile și mameloanele, platourile înălțimilor izolate, piscurile stâncoase, martorii de eroziune, protejate fiind de forme de relief mai înalte, aflate în jur. Majoritatea au o bună vizibilitate a domeniului sau, cel puțin, o bună legătură vizuală cu alte fortărețe. Din punct de vedere spațial, cetățile sunt dispuse radial față de centrul Transilvaniei și de zona auriferă din munții Apuseni, care sunt apărați din toate părțile de forturi și cetăți.

Independent de caracteristicile tehnice individuale, cetățile din arealul transilvan antic relevă un principiu emanat de experiența istorică și anume că nu există fortăreață inexpugnabilă. Construcția a numeroase puncte fortificate a modificat raportul de vulnerabilitate. Cetățile se puteau sprijini reciproc, anumite bunuri și provizii puteau fi stocate. Dar mai importantă era comunicarea. Comunitățile, liderii militari puteau comunica eficient – indiferent de starea vremii sau de anotimp, în fiecare cetate exista o garnizoană, mai mare sau mai mică, ce supraveghea zona. Finalul acestei fortificări interne a fost crearea unui sistem defensiv articulat, o adevărată osatură de care a beneficiat regalitatea dacică, cea care a și dezvoltat la un nivel superior acest concept. Eficacitatea acestei gândiri militare răzbate, la o citire atentă, din consemnările lui Dio Cassius care, referindu-se la *cel mai însemnat război de atunci* [campania împotriva Daciei] *al romanilor*, spune că Traian a purtat războiul mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, ocupând cu mari primejdii colină după colină (LXVIII, 8, 3–14, 1). În ciuda căderii capitalei Sarmizegetusa și a morții lui Decebal, campania a continuat până când au fost eliminate toate punctele de rezistență, fiind cucerite toate cetățile, inclusiv cele din Moldova și Ucraina Subcarpatică.

Tactica romană aplicată a fost aceea de înaintare implacabilă și de distrugere punctuală și sistematică a fortărețelor, tocmai pentru a elimina total suportul fizic și psihologic pe care acestea l-ar fi putut oferi rezistenței dacice.

O altă constantă a cetăților studiate este aceea că, de la cea mai modestă și până la cea mai complexă, toate cereau comunităților eforturi și costuri economice mari pentru a fi construite. Înălțimile pe care au fost ridicate, pantele greu accesibile, volumele mari de pământ și stâncă dislocate, săpate și mutate, erau tot atâtea operațiuni ce necesitau consumuri mari de materii prime și materiale, forță de muncă dinamică și consistentă,

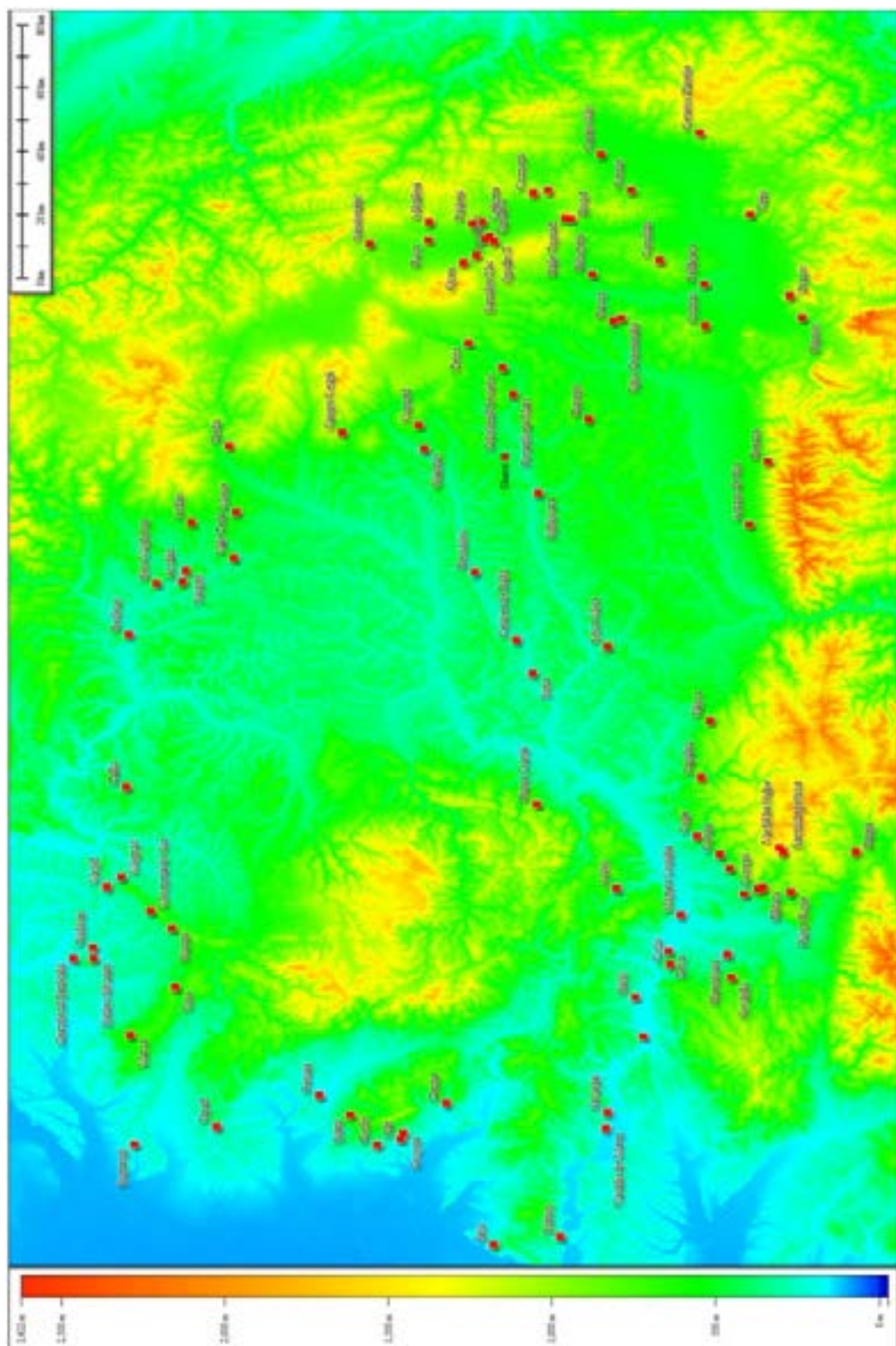

Fig. 14. Distribuția geografică a cetăților din spațiul intra-carpatic

specializată și necalificată.

Structurile sociale care au fortificat spațiul în discuție au avut toate aceste caracteristici și atribute, fapt remarcat de concluziile tuturor specialiștilor care au abordat, dintr-un unghi sau altul, problemele legate de cetățile și centrele rezidențiale ale regatului dac. Dincolo de deosebiri ce țin de puterea economică a fiecărui lider local, sistemele constructive sunt relativ unitare, mai ales în ce privește amplasarea, structura și funcționalitatea fiecărei fortărețe. Acest lucru indică o ideologie și o concepție comună pe toată aria. Nu cunoaștem precis sfera de autoritate a fiecărui stăpân de cetate – distanțele mici dintre unele cetăți complică înțelegerea raporturilor de ierarhie și autoritate între lideri –, nici motivația exactă a „competiției” care a avut ca rezultat împânzirea cu fortărețe a spațiului intra-carpatic. Dacă după domnia lui Burebista putem suspecta un program de construcții decis de la centru, pentru secolul anterior, cetățile au fost ridicate, în lipsa unui motiv extern serios, printr-un mimetism social – pe care azi l-am numi snobism. Dincolo de prețiozitatea termenului, astfel de manifestări sunt firești într-un mediu competitiv, cum este cel al războinicilor, loc unde epatarea este un mijloc de influențare psihologică a adversarilor.

Structurile de putere nu se limitează, odată ce și-au instituit dominația asupra unui grup, numai cu acceptarea acțiunilor lor violente – fizice sau doar mentale – care le definesc și care le-au legitimat statutul. Ele caută să-și sublinieze, să-și aureoleze și înnobileze faptele și mai ales poziția¹⁸⁸, prin orice mijloace. Forța militară, concept din care cetatea face parte intrinsecă, a fost unul din cele mai evidente comportamente prin care aceste structuri – de la simplele grupări tribale la instituția regală – și-au impus și perpetuat poziția socială și au sancționat orice opoziție. Rezultatul acestor mecanisme psiho-sociale a fost crearea unei stări conflictuale endemice generalizate. Lucian din Samosata spune că *ori de câte ori priveam la ținutul geților, nu-i vedeam pe geți decât luptând*¹⁸⁹, situație temperată relativ doar de instituirea regalității, care a canalizat spre exterior violența marțială internă.

Legitimitatea elitelor nu s-a putut realiza doar prin forță – presiune care chiar dacă impune un anumit comportament de răspuns, are limitele ei. Justificarea exercitării puterii a folosit intens apelul la sacru, prin transferul către o instanță transcendentă, a responsabilității violenței. Prezența templelor în sau lângă cetăți, în special a celor cu caracter predominant militar, sugerează instituționalizarea unui anumit tip de violență marțială. În acest registru, binomul dintre politic și religios, caracteristic regalității dacice¹⁹⁰, a reprezentat o evoluție sau cel puțin un prag ideologic al fenomenului militar nord-dunărean. Distrugerea tuturor cetăților, a sanctuarelor și templelor dacice de către romani a avut la bază o serie de motivații pragmatice, în cazul primelor, dar pentru construcțiile și incintele sacre s-a urmărit lipsirea rezistenței dacice de suportul divin¹⁹¹, recunoscându-se în acest fel, importanța religiei în manifestările politico-militare ale

188. Erciulescu 2008, p. 346.

189. Lucian din Samosata, *Icaromenip*, 16. Autorul a trăit undeva între 125 și 192 p.Chr.

190. Iordanes, *Getica*, 71-72; Strabon, *Geografia*, VII, 3-5; Criton, *Geticele* [Suidas, *subvoce* „teama de zei”], 7,2.

191. Pupeză 2010, p. 160-163.

regatului dac. Eliminarea clerului, efect al cuceririi Daciei, a avut același scop, respectiv demantelarea structurilor de autoritate, care ar fi putut constitui un pericol permanent pentru noua configurație politică a regiunii.

Cetățile au redimensionat fenomenul militar nord-dunărean, în primul rând prin prezența lor în peisaj, proiectând în teritoriu autoritatea elitei militare, care a primit înapoi o serie de consecințe ale disciplinei structurilor sociale inferioare. Dacă elementele războinice ale societății, cu un mental înclinat spre eroism, au fost remarcate de istoriografia antică¹⁹², contribuția componentei civile, mult mai discretă arheologic, la edificarea structurală a societății, poate fi identificată în volumul de muncă depus la construcția sistemului de fortificații. Nu există, deocamdată, elemente care să susțină presiunea violentă efectiv asupra societății civile, astfel că persuasiunea politică, dar mai ales cea fundamentată religios¹⁹³, este singura opțiune în ceea ce privește angrenarea întregii societăți în eforturile de construcție ale cetăților, oferind prin aceasta o imagine asupra dimensiunii ideologiei elitelor și a mecanismelor de implementare ale acesteia.

Fiecare cetate antică își avea zeii săi, iar aceasta era domeniul exclusiv al fiecărei divinități, în parte. În Antichitatea greco-romană, aceasta era o regulă¹⁹⁴. Nu știm căror zei le cereau protecție constructorii cetăților intra-carpatică, dar funcția lor exclusiv militară le-a pus omogen sub *scutul getic al lui Marte*¹⁹⁵. Departe de a sugera un monoteism, cetățile, ca și concept unitar, prin componenta lor mistico-religioasă, au reconfigurat mentalul colectiv al societății care le-a construit, depășindu-și condiția de simplu reper teritorial. Redimensionarea confortului psihologic obținut a putut crea imaginea unei frenezii războinice, notate de Dion Chrysostomos care, în periplul lui printre daci, în preajma războaielor cu Traian, spune că *acolo la ei puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile fiind pline de cai, arme și oameni înarmați*¹⁹⁶.

Din expunerea bătrânului călător grec lipsesc cetățile, dar alți scriitori antici, precum și realitățile arheologice, le-au devoalat existența, completând astfel tabloul unei societăți animate de un pronunțat caracter militar, condusă de puternici seniori ai războiului. Structurile militare și militarizate conduse de către aceste elite militare, bine organizate din principiu, au folosit sistemul de cetăți ca pe o osatură a propriei organizări sociale, pe baza căreia au ridicat regatul dac.

Privite unitar, cetățile regilor daci par a fi fost de fapt turnuri ale unei singure cetăți, ale cărei ziduri erau crestele Munților Carpați. Această imagine geografică, completată de observația lui Dion, transformă regatul dac într-o uriașă structură cazonă, din care reședințele elitei își dominau teritoriul, din punct de vedere politic, militar, economic și religios, într-un fel pe care Europa îl va redescoperi, parțial, doar odată cu Evul Mediu, când alți nobili, aristocrați-războinici și ei, o vor presăra cu propriile castele.

192. Salustius, IV,18; Stadius, *Silvae*, III, 3, 18; Iulian, Împărații, 22.

193. Iordanes, 71-72; Strabon, VII, 3, 5

194. Coulange 1984, p. 209-213.

195. Marțial, *Epigrame*, VII, 2, 1-2.

196. Dion Chrysostomos, *Discursuri*, XII, 19.

Bibliografie

- Anghel 2000
Gheorghe Anghel, *Fortificația de pământ daco-romană de la Cetatea de Baltă*, în *Apulum*, XXXVII, 2000, p. 219-239.
- Antonescu 1994
Dinu Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, 1984.
- Antonescu 2009
D. Antonescu, *Columna lui Traian. Arhitectura de pe friza sculptată*, 2009.
- Barbu 1996
Mircea Barbu, *Fortificații dacice pe valea Mureșului Inferior*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, p. 45-57.
- Beck et alii 2007
A. Beck, L. M. Christensen, J. Ebsen, D. Larsen, R. B. Larsen., N. Møller, T. Rasmussen, L. Sørensen, L. Thofte, *Reconstruction and then what? Climatic Experiments in Reconstructed Iron Age Houses During Wintertime*, 2007.
- Berciu et alii 1964
Ion Berciu, Alexandru Popa, Hadrian Daicoviciu, *Fortress dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)*, în *Celticum*, XII, 1965, p. 115-163.
- Berzovan 2010
Alexandru Berzovan, *Imagini și însemnări incizate pe blocuri de piatră din cetățile dacice din Munții Șureanului*, în *Ziridava*, XXV/1, 2010, p. 83-103.
- Berzovan 2013a
A. Berzovan, *Considerations on „Troianul” in Țara Zarandului*, în *Ziridava. Studia Archaeologica*, 27, 2013, p. 161-182.
- Berzovan 2013b
A. Berzovan, *Considerații privind gropile rituale dacice de la Unip - „Dealul Cetățuica”, comuna Sacoșu Turcesc, jud. Timiș (sec. I î.Hr. - sec. I d.Hr.)*, în *Arheovest I. Interdisciplinaritate în istorie și arheologie. In memoriam Liviu Măruia*, JATEPress, Szeged, 2013, p. 309-341.
- Berzovan, Coatu 2010
A. Berzovan, Cosmin Coatu, *Descoperiri din a doua epocă a fierului la pătrunderea Mureșului în Câmpia Aradului*, în *Arheologie și Studii Clasice*, vol. I., (eds. A. Peșan, A. Berzovan), Ed. Dacica, București 2010, p. 148-210.
- Berzovan, Pădurean 2014
A. Berzovan, Eugen Pădurean, *Fortificația dacică de la Botfei - „Cetățeaua Înaltă”, comuna Hășmaș, jud. Arad (sec. I î.Hr. - I d.Hr.)*, în *Arheovest II. Interdisciplinaritate în arheologie. In honorem Gheorghe Lazarovici*, JATEPress, Szeged, 2014, p. 387-480.
- Bodó 2001
Cristina Bodó, *Considerații privind zidul cetății dacice de la Piatra Craivii*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavski, Liliana Suci (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 319-324.
- Borangic, Barbu 2013
Cătălin Borangic, Marius Barbu, *Incursiune în fenomenul ecvestru geto-dacic. Studiu de caz „zăbala de tip tracic”*, în *ACL*, nr. I B, 2013, ed. Centrul de Studii Daco-Romanistice Lucus, p. 22-47.
- Borangic 2014
C. Borangic, *Arme și piese de harnașament din epoca Regatului dac, descoperite la Bulbuc, com. Ceru-Băcăinți, jud. Alba. Considerații preliminare*, în *Istros*, XX, 2014, p. 259-310.
- Bradley 1968
Richard Bradley, *The South Oxfordshire Grim's Ditch and its Significance*, în *Oxonienia*, XXXIII, 1968, p. 1-14.
- Cezar
Cezar, *De Bello Gallico, excerpte din C. Iulii Caesaris*, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea, G. Popa-Lisseanu, 1935.
- Costea 1985-1992
Florea Costea, *Fortificații dacice din sud-estul Transilvaniei*, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992, p. 55-67.
- Costea 1996
F. Costea, *Fortificația dacică de la Brașov - Pietrele lui Solomon (Între Chietri)*, în *Cumidava*, XX, 1996, p.

71-86.

Costea 2006

F. Costea, *Augustin - Tipia Ormenișului, județul Brașov. Monografie arheologică*, 2006.

Costea 2010

Costea F., *Din nou despre centrul de putere al dacilor din Defileul Oltului din Munții Perșani, județul Brașov*, în *Sargetia*, XXXVII, 2010, p. 71-85.

Coulanges 1878

Fustel de Coulanges, *La cité antique, Etude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce antique et de la Rome* (ed. 7), 1878.

Coulanges 1984

F. de Coulanges, *Cetatea Antică. Studiu asupra dreptului și instituțiilor Greciei și Romei*, vol. I, 1984.

Crișan 1977

Ion Horațiu Crișan, *Burebista și epoca sa*, 1977.

Crișan 1978

I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978.

Crișan 1986

I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, 1986.

Crișan 2000

Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, 2000.

Crișan 2001

V. Crișan, *Aspecte ale sistemului defensiv pe linia Carpaților Răsăriteni în vremea lui Decebal*, în *Studii de istorie antică*, Deva, 2001, p. 303-318.

Cunliffe 2010

Barry Cunliffe, *Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland and Wales*, (ed. III), Routledge, New York, 2000.

Daicoviciu, Ferenczi 1951

Constantin Daicoviciu, Alexandru Ferenczi, *Așezările dacice din munții Oraștiei*, 1951.

Daicoviciu 1954

C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, București, 1954.

Daicoviciu et alii 1954

C. Daicoviciu, Oct. Floca, M. Macrea, M. Dediș, P. Duka, Șt. Ferenczi, M. Gostar, A. Ilieș, D. Mitrofan, D. Radu, I. Winkler, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Blidaru*, în *SCIV*, 5, 1-2, 1954, p. 123-155.

Daicoviciu et alii 1955

C. Daicoviciu, A. Bodor, Șt. Ferenczi, N. Gostar, M. Rusu, I. Winkler, I. Crișan, G. Ferenczi, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului - Blidaru*, în *SCIV*, VI, 1-2, 1955, p. 195-238.

Daicoviciu 1961

C. Daicoviciu, *Sistemi e tecnica di constructione militari e civile presso I Daci della Transilvania*, în *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Roma, 1961, vol. 3, p. 81-86.

Daicoviciu, Daicoviciu 1962

C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1962.

Daicoviciu 1954

C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie. Monografie arheologică*, 1954.

Daicoviciu 1972

H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, 1972.

Daicoviciu et alii, 1990

H. Daicoviciu, Ștefan Ferenczi, Ioan Glodariu, *Cetăți și așezări dacice din sud-vestul Transilvaniei*, 1990.

David 2004

Daniel David, *Dava de la Brad. O nouă propunere de prezentare a stațiunii*, în *Carpica*, XXXIII, 2004, p. 117-133.

Dumitrașcu 1969

Sever Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în *AMN*, VI, 1969, p. 483-491.

Dumitrașcu 1970

S. Dumitrașcu, *Cetățuia dacică de la Clit*, în *Lucrări Științifice*, IV, B, Oradea, 1970, p. 142-160.

Dumitrașcu 1993

S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Ed. Cogito, Oradea 1993.

Dumitrașcu 2007

S. Dumitrașcu, Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane, în *Scrieri arheologice privind istoria Daciei apusene* (ed. L. Ardelean, F. Sfrengu), Fundația culturală „Munții Apuseni”, Oradea 2007, p. 187-195.

Erciulescu 2008

Simona Erciulescu, *Răspunsuri comportamentale generate de exercitarea autorității: obediența și/sau violența*, în *Buletinul Universității Naționale de Apărare „Carol I”*, nr. I, 2008, p. 341-350.

Ferenczi 1938

Al. Ferenczi, *Cetăți antice în județul Ciuc*, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 239-352.

Ferenczi 1972

Ștefan Ferenczi, *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (partea a II-a/1)*, în *AMN*, IX, 1972, p. 387-411.

Floca; Bassa 1965

Octavian Floca, Ben Bassa, *Cetatea Deva*, 1965.

Florea et alii 2000

Gelu Florea, Suciș Liliana, Vaida Lucian, *Forfitațiile dacice din nord-estul Transilvaniei (Un stadiu al cercetărilor)*, în *Istros*, 2000, X, p. 221-230.

Florea 2006

G. Florea, *The „Public Image” of the Dacian Aristocracy*, în *Studia Universitatis „Babes-Bolyai”. Series Historia, Special Issue Focusing on Iron Age Elites*, vol. 51, 1, 2006, (coord. G. Florea), p. 1-11.

Florea 2011

G. Florea, *Dava et Oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, 2011.

Forțiu 2012

Sorin Forțiu, *Ziridava în context ptolemeic*, Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2012.

Gheorghiu 2005a

Gabriela Gheorghiu, *Un modiolus în cetatea dacică de la Costești-Cetățuie (jud. Hunedoara)*, în *Angustia*, 9, 2005, p. 165-174.

Gheorghiu 2005

G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sf. sec. II a.Ch. - înc. sec. II p.Ch)*, Ed. Mega, Cluj Napoca.

Glodariu 1970

Ioan Glodariu, *Bemerkungen über einen Dakerkönig*, în *AMN*, VII, 1970, p. 501-505.

Glodariu 1975

I. Glodariu, *Un atelier de făurarie la Sarmizegetusa dacică*, în *AMN*, XII, 1975, p. 107-134.

Glodariu 1982

I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, în *AMN*, XIX, 1982, p. 23-37.

Glodariu 1983

I. Glodariu, *Arhitectura dacilor - civilă și militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, 1983.

Glodariu 1985-1986

I. Glodariu, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, în *AMN*, XXII-XXIII, p. 91 – 103.

Glodariu; Iaroslavschi 1979

I. Glodariu, Eugen Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, 1979.

Glodariu, Moga 1989

I. Glodariu, Vasile Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, 1989.

Glodariu 1997

I. Glodariu, *Blocurile cu marcaje în construcțiile dacice din munții Șureanului*, în *EphNap*, VII, 1997, p. 65-87.

Gostar 1969

Nicolae Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, 1969.

Harding 2004

Harding Dennis William, *The Iron Age in Northern Britain: Celts and Romans, Natives and Invaders*, Routledge, New York, 2004.

Iaroslavschi 1997

Eugen Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Bibliotheca Muzei Napocensis, 1997.

Ioniță 1982

Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Ed.

- Junimea, Iași.
Lăscoiu 2014
- Mirela Elena Lăscoiu, *Posibilitatea existenței unei cariere de piatră în zona cetății dacice de la Costești-Cetățuia*, în *ArheoVest*, II, *In Honorem Gheorghe Lazarovici, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014*, Vol. 1, *Arheologie*, p. 715-723.
- Lupu 1989
- Nicolae Lupu, *Tilișca – Așezările arheologice de pe Cățănaș*, 1989
- Macrea et alii 1966
- Mihail Macrea, O. Floca, N. Lupu, Ion Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, 1966.
- Madgearu 2010
- Alexandru Madgearu, *Geneza unei legende. "Traian și Dochia"*, în *Quaderni di Studi Italiani e Romeni*, 5, 2010, p. 109-120.
- Marinescu 1981-1982
- Floricele Marinescu, *Forța militară a geto-dacilor. II*, în *SMMIM*, nr. 14-15, 1981-1982, p. 42-56.
- Matei, Pop 201
- Alexandru V. Matei, Horea Pop, *Măgura Moigradului – zona sacră (sec I î.Hr.) și așezare dacică fortificată (sec. I d.Hr.)*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavschi, Liliana Suciuc (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 253-277.
- Minke 2008
- Gernot Minke, *Construind cu pământ: proiectare și tehnologii pentru o arhitectură durabilă*, 2008.
- Moga 1981
- Vasile Moga, *Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba)*, în *Studii dacice*, 1981, p. 103-116.
- Muir 1997
- Richard Muir, *The Yorkshire Countryside: A Landscape History*, Keele University Press, Edinburgh, 1997.
- Nistorescu 2010
- Laurențiu Nistorescu, *Recuperarea lui Rubobostes*, în *SIB*, nr. 34, 2010, p. 23-42.
- Olteanu web
- Sorin Olteanu, *Categorii de toponime în funcție de origine și așezare*, articol web, <http://soltm.com/geo/arts/categs/categs.htm>
- Oswald 2011
- Alastair Oswald, *Prehistoric Linear Boundary Earthworks*, în *English Heritage. Introduction to Heritage Assets*, May 2011, p. 2-6.
- Pescaru et alii 2014
- Adriana Pescaru, G. Florea, R. Mateescu, P. Pupeză, C. Cristescu, C. Bodó, E. Pescaru, *The Dacian Fortress from Costești-Blidaru – Recent Archaeological Research. The Towers from La Vămi, Poiana lui Mihai, Platoul Faeragului*, în *Journal of Ancient History and Archeology*, 1, 2014, p. 3-28.
- Petolescu 1994
- Constantin C. Petolescu, *Troianus dans l'épigraphie latine. Onomastique romaine et évolution étymologique*, în *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, Bruxelles, 1994, p. 723-729.
- Petolescu 2010
- C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, 2010.
- Petre 1980
- Zoe Petre, *Armata lui Burebista*, în 2050, p. 47-57.
- Petre 1993
- Z. Petre, *Civilizația greacă și originile democrației. I. Premisele istorice*, București, 1993.
- Petre 2004
- Z. Petre, *Practica nemuririi*, 2004.
- Pop 1992-1994
- Horea Pop, *Sisteme defensive dacice în Depresiunea Șimleului (jud. Sălaj)*, în *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 25-40.
- Pop 2006
- H. Pop, *Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României*, 2006.
- Popa 1977
- Radu Popa, *Observații privind zidurile de mortar din cetățile dacice hunedorene*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 277-284.

- Popovic 1994
 Petar Popovic, *The Territories of Scordisci*, în *Starinar*, N.S., XLIII-XLIV, 1994, p. 13-21.
- Preda; Doicescu 1966
 Constantin Preda, Aurel Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria*, II, 1966, p. 297-324.
- Preda 1973
 C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973.
- Pupeză 2010
 P. Pupeză, *Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepție a politicii romane?*, în I. Glodariu (ed.), *Studii de Istorie și arheologie*, Cluj-Napoca, 2010, p. 155-166.
- Pupeză 2012
 Paul Pupeză, *Veacul întunecat al Daciei. Arheologie și istorie în spațiul carpato-danubian de la sfârșitul secolului III a.Chr. până la începutul secolului I a. Chr.*, 2012.
- RAJArad 1999
Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara 1998.
- RepArhCj 1992
Repertoriul arheologic al județului Cluj, 1992.
- Russu 1963
 Ioan I. Russu, *Zoltes si Rhemaxos*, în *Apulum*, VI, 1963, p. 123-144.
- Rustoiu, Ferencz
 Aurel Rustoiu, Iosif V. Ferencz, *Piese ornamentale de car din Dacia preromană*, în *Thraco-Dacica*, XXIII, 2002, p. 231-242.
- Rustoiu 2006-2007
 A. Rustoiu, *În legătură cu datarea fortificației dacice de la Divici*, în *Ephemeris Napocensis*, XVI-XVII, 2006-2007, p. 17-30.
- Săcărin et alii 2013
 Caius Săcărin, Alexandru Berzovan, Cătălin Borangic, *A fort at the edge of the Empire. Observations enabled by the discovery of two curved weapons at the Dacian fortress of Divici*, în *Annales d'Universite Valahia Târgoviște. Section d'Archaeologie et d'Histoire*, Tome XIV, nr. 1, 2013, p. 55-75.
- Sîrbu, Florea 1997
 Valeriu Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, 1997.
- Sîrbu 2006
 V. Sîrbu, *Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, 2006.
- Smith 2007
 Anthony D. Smith, *The ethnic origins of the nations*, Blackwell Publishing, New York, 2007.
- Squatriti 2002
 Paolo Squatriti, *Digging Ditches in Early Medieval Europe*, in *Past and Present*, 176, 1, 2002, p. 11-65.
- Suciu mss
 Liliana Suciu, *Habitat și viață cotidiană în Dacia secolelor I a. Chr – I. p. Chr.*, teză de doctorat, îndrumător-coordonator prof. Ioan Glodariu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 2009, manuscris.
- Stefan 1995
 Alexandre Simon Stefan, *Murus Dacicus*, în *Sur les pas des grecs en Occident, Hommages à André Nickels* (P. Arcelin, M. Bats, D. Garcia, G. Marchand, M. Schwaller eds.), *Colecția Etudes massaliètes*, 4, p. 467-492.
- Stefan 2005
 A. S. Stefan, *Las guerres daciques de Domitien et de Trajan: architecture militaire, topographie, images et histoire*, 2005.
- Stoica 2001
 Cornelia Stoica, *Paralelă între incinta elenistică a Tyras-ului și incinta de piatră fasonată a cetății dacice de la Costești-Cetățuie*, în Viorica Crișan, Gelu Florea, Gabriela Gheorghiu, Eugen Iaroslavschi, Liliana Suciu (ed.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Deva, 2001, p. 93-111.
- Tatu 1982-1983
 Hristache Tatu, *Fortificații la Porțile de Fier ale Transilvaniei*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 165-169.
- Tatu, Moraru 1982-1983

H. Tatu, Viorel Moraru, *Dispozitivul defensiv dacic de la Ponoricu (jud. Hunedoara)*, în *Sargeția*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 151-164.

Teodor *et alii*

Eugen S. Teodor, Aurora Pețan, Alexandru Berzovan, *Cercetări periegetice pe Platforma Luncani. I. Târșia și Poiana Omului*, ESTuar, 1, aprilie 2013, <http://www.esteo.ro/frUnprinted.html> (05.09.2014).

Teodor, Croitoru 2013

E. Teodor, Costin Croitoru, *A method for the evaluation of the dykes. Case study for „Athararics wall”*, în *Arhevest I. Interdisciplinaritate în istorie și arheologie. In memoriam Liviu Măruia*, JATEPress, Szeged, 2013, p. 657-679.

Tilburg 2007

Cornelis van Tilburg, *Traffic and congestion in the Roman empire*, New York, 2007.

Vulpe 2007

Alexandru Vulpe, *Despre centrul de putere al dacilor din Defileul Oltului de la Racoș*, în *Studia în Honorem Dr. Florea Costea*, 2007, p. 78-82

Zirra 1981

Vlad Zirra, *Latènezeitliche Trensens in Rumänien*, în *Hamburger Beiträge zur Archäologie*, VIII, 1981, p. 115-171.

Abrevieri

2050 - Emil Condurachi, Dumitru Berciu, Constantin Preda (coord.), *2050 de ani de la fărșirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, Universitatea din București, București, 1980.

AMN – *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca.

Apulum – *Apulum, Acta Musei Apulensis*, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia, 1, 1942 (din 1992 Muzeul Național al Unirii).

ACL – *Acta Centri Lucusensis*, revista *Centrului de Studii DacoRomanistice Lucus*, Timișoara.

ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania. 1932-1938. Cluj 1939.

Cumidava – *Cumidava*, Brașov.

Istros – *Istros*, Buletinul Muzeului Brăilei.

Sargeția - *Sargeția*, Buletinul Muzeului județului Hunedoara (*Acta Musei Devensis*), Deva.

SIB – *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara.

EphNap – *Ephemeris Napocensis*, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.

SMMIM – *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*, Muzeul Militar Central, București, 1968.

Ziridava – Muzeul Județean Arad

Abstract:

Concepts related to the Dacian fortress

For the civilization of the Geto-Dacian warrior tribes, the mixture between sacred and profane was defining. A history of the warrior elites of the northern Balkans during II BC - II AD centuries cannot be complete without taking into consideration the multitude of social, political, military and religious connections between the existing leadership and its most visible place of power, the fortress. In the present study, the authors did not wish to propose a new typology of the existing military structures from Ancient Dacia; without minimalizing such types of investigations, what seems to have been necessary, is a more holistic understanding of the defensive systems. Another approach is connected with the relation between the local community on the existing fortresses; it seems that most of the time it did not benefit from its defensive system; last, but not least, it is necessary

to address the function of the fortress from the point of view of the warriors that were using them. Chronologically speaking, the study analyses the period between the II BC and II AD centuries that has marked the rise and the fall of Dacia. From a geographical point of view, we have chosen to focus on Transylvanian as heartland of the Dacian Kingdom. The start of this period brings numerous changes in relation with the military and social structures. Before the II BC century, the military landscape was dominated by large fortifications, aimed to protect entire communities. Further, the Dacian fortresses enclose a much smaller space, thus being made unfeasible for the local populations. Still, they were not just unpretentious military structures but residential spaces, having functions akin to strongholds and keeps.

Analyzing the spatial distribution of the Dacian fortresses in Transylvania, one can see that the largest and probably the earliest - chronological speaking, is located in the eastern part, where one can find over 33 fortresses and smaller forts. They were controlling the access roads through the Carpathians, between Moldova, Wallachia and the Făgăraşului Basin. Another grouping can be observed in north-eastern Transylvania and consists of eight fortresses. The northern and northwestern part of Transylvania is in its turn rich in discoveries; despite the rather modest aspect of most fortresses, the area is among the richest in silver hoards, a fact that seems to suggest a rather prosperous economy. The most impressive center is the fortified settlement / cult place from Măgura Moigradului. The southern and south-eastern part of Transylvania contains the most remarkable fortresses. Here one can distinguish between two different zones: the area near the capital of Sarmizegetusa, protected by numerous fortresses and strongholds and located in the mountains. They were built rather late compared to the rest, most likely sometimes during the reign of king Burebista, when the Şureanu Mountains were subjected to a process of „colonization”. The second zone consists in fortresses located mostly near the fertile valley of the Mureş River. On the western slopes of the Western Carpathians, a smaller number of fortresses guarded most likely the borders of the kingdom and the access towards Transylvania. The most important center was represented most probably by the fortified settlement located at Pecica - „Şanţul Mare”, on the lower valley of the Mureş river. On the side of the Banat Plain has been the subject of rather limited investigations, compared with the area of the Danube Gorge that was defended by another group of fortresses. Summing it up, one can easily notice that existing fortresses present variations. In relation to the existing economic prosperity, technology and materials, various techniques and styles has been used. Earth, clay, stone and wood was equally used in various combinations. One such innovation is represented by the so-called „Murus Dacicus” that combines a series of diverse building practices

from the Hellenistic world but also from other regions that known to the Geto-Dacians. Specific to the Dacian fortresses are also the keeps, located inside or outside the fortified area, that don't possess necessarily a military function but confirming also the residential use of the forts.

The large number of fortresses found in Transylvania is not automatically linked with the external dangers, but it is in relation with the psychology of the military elites. They seem to have been engaged not just in a competition in order to prove their power and prestige but they have used them for various economic functions. Despite the fact that initially, the Dacian fortresses where built by individual nobles and not according to a master plan, they have evolved in time, as the kingdom arose, into a complex and unique defensive network centered around the Carpathian Mountains.

Anexe

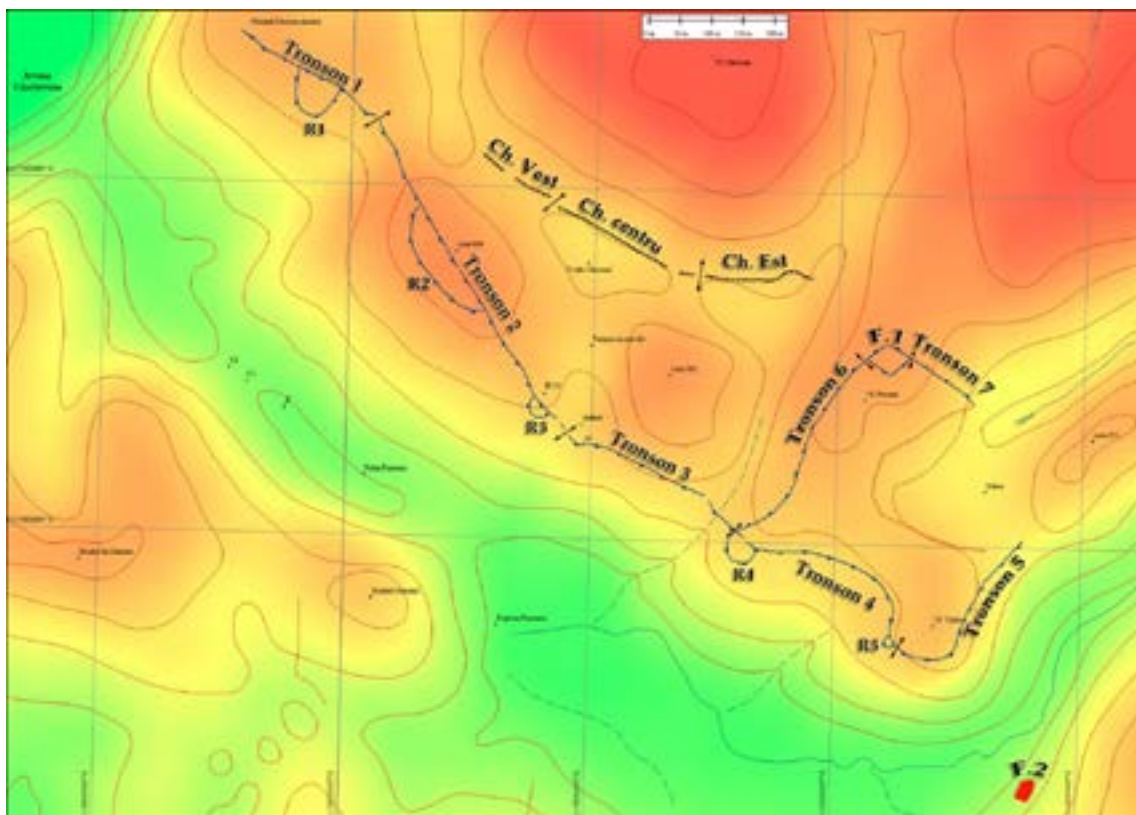

Fig. 15. Troianul de la Ponorici - Cioclovina. Plan general
(după Teodor et alii 2013, fig. 11 p. 25)

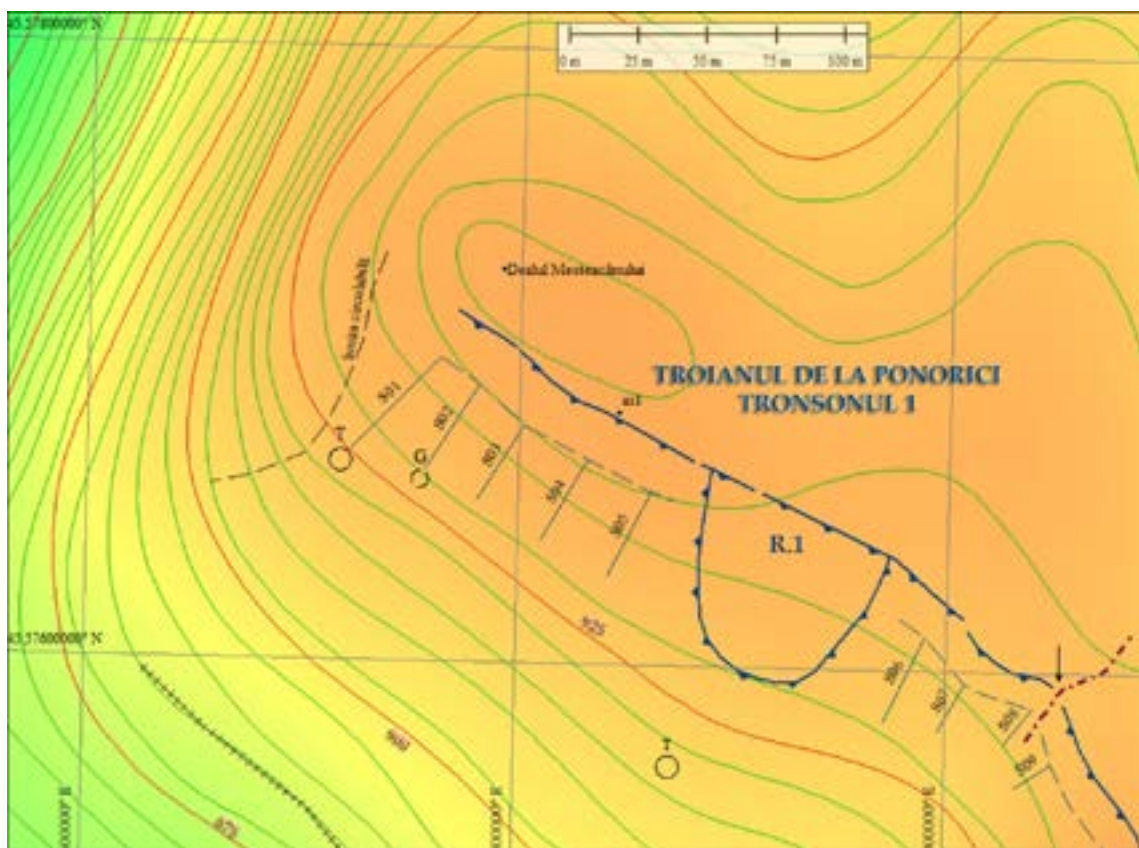

Fig. 16. Troianul de la Ponorici - Cioclovina. Tronsonul 1, detaliu
(după Teodor et alii 2013, fig. 12, p. 27)